

Ehl-i Sünnet ve Şîa'nın Mukayeseli Tefsir Tarihi Muhammed Hüseyin ez-Zehebî ve Muhammed Hâdi Ma'rifet Örneği*

Musa Öztürk

Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Ana Bilim Dalı
İzmir, Türkiye
musaozturk571@hotmail.com
<http://orcid.org/0000-0003-4374-570X>

Öz: Kur'an-ı Kerim'in daha iyi anlaşılması adına geçmişten günümüze yoğun tefsir faaliyetleri yürütülmüş, binlerce kitap telif edilmiştir. Tefsir ilminin nasıl ortaya çıktığını, günümüze kadar geçirdiği evreleri, başlıca konularını ve bu alanda yapılan çalışmalarını tanıtmak adına tefsir tarihi türünde eserler ortaya konulmuştur. Tefsir tarihi alanında çağdaş dönemde eser telif etmiş iki önemli sima ile karşılaşmaktayız: Ehl-i sünnet mezhebine mensup Muhammed Hüseyin ez-Zehebî (öl. 1987) ve Şîa mezhebine mensup Muhammed Hâdi Ma'rifet (öl. 2006). Zehebî tefsir tarihini, tefsirleri ve müfessirleri ele aldığı *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn* adında bir eser telif etmiştir. Zehebî'nin bu eserini inceleyen Ma'rifet, onun mezhebî taassupla hareket ederek Şîî müfessirleri ve tefsirlerini gereği gibi anlatmadığı sonucuna varmıştır. Bunun neticesinde Ma'rifet, Zehebî'nin eserini tashih ve tekmil amacıyla tefsir tarihini, tefsirleri ve müfessirleri ele aldığı *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn fi şevbihi'l-kaşîb* adında ayrı bir eser telif etmiştir. Biz bu çalışmamızda, farklı mezheplere mensup çağdaş iki müellifin, kitaplarında ele aldıkları aynı konu/kitap/şahıs hakkındaki düşüncelerinin ne derece farklılık arz ettiğini göstermeye çalışacağız. Müelliflerin aktardıkları bilgi ve yorumları tetkik edip incelemelerimiz neticesinde elde ettiğimiz verileri yorumlayacağız.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Tefsir Tarihi, Ehl-i sünnet, Şîa, Zehebî, Ma'rifet.

Geliş Tarihi | Received Date: 04.09.2022

Kabul Tarihi | Accepted Date: 05.11.2022

Araştırma Makalesi | Research Article

Atıf | Citation: Öztürk, Musa. "Ehl-i Sünnet ve Şîa'nın Mukayeseli Tefsir Tarihi Muhammed Hüseyin ez-Zehebî ve Muhammed Hâdi Ma'rifet Örneği". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/2 (Aralık 2022), 551-582. <https://doi.org/10.51447/uluifd.1170814>

* Bu çalışma 11.02.2021 tarihinde tamamladığımız *Muhammed Hüseyin Zehebî ve Muhammed Hâdi Marife'nin et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn Adlı Eserlerinde Müfessirlere ve Tefsir Kitaplarına Bakışları* başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

Comparative Tafsîr History of Ahl al-Sunnah and Shî'a The Example of Muḥammad Ḥusain al-Dhahabî and Muḥammad Hâdî Ma'rifet

Abstract: Intense tafsîr activities have been carried out from past to present and thousands of books have been copyrighted for better understanding of al-Qur'ân al-Karîm. Works in the type of tafsîr history have been written in order to introduce how the science of tafsîr started, the phases it has gone through until today, the main topics of tafsîr science and the studies done in this field. We meet two important figures who have written works in the field of tafsîr history in the contemporary period: Muḥammad Ḥusain al-Dhahabî (d. 1987), who is a member of the Ahl al-Sunnah sect, and Muḥammad Hâdî Ma'rifet (d. 2006), who is a member of the Shî'a sect. Al-Dhahabî wrote a work called *al-Tafsîr wa al-mufasssîrûn* in which he explained the history of tafsîr, tafsîrs and mufasssîrs. Ma'rifet, who examined this work of al-Dhahabî, concluded that he acted with sectarian bigotry and did not properly explain the Shia mufasssîrs and their tafsîr. As a result of this, Ma'rifet wrote a separate work called *al-Tafsîr wa al-mufasssîrûn fî şevbih al-kaşîb*, which describes tafsîrs, mufasssîrs and the history of tafsîr in order to correct and complete al-Dhahabî's work. In this study, we will try to show how different the views of two contemporary authors from different sects on the same subject/book/person they deal with in their books. We will examine the information and comments conveyed by the authors and interpret the data we have obtained as a result of our examinations.

Keywords: Tafsîr, History of Tafsîr, Ahl al-Sunnah, Shî'a, al-Dhahabî, Ma'rifet.

[You may find an extended abstract of this article after the bibliography.]

Giriş

Muhammed Hüseyin ez-Zehabî (öl. 1987) son dönemlerde yaşamış Mısırlı bir ilim adamıdır ve Ehl-i sünnet mezhebine mensuptur. Tefsire dair birçok eser telif etmiştir. Bu eserlerin içinde en meşhuru *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*'dur. Müellifin tefsir tarihi türündeki bu eseri; tefsirleri, müfessirleri ve bazı tefsir konularını ele almaktadır. Muhammed Hâdî Ma'rifet (öl. 2006) ise aynı şekilde son dönemlerde yaşamış, Irak coğrafyasında yetişmiş¹ Şîu bir ilim adamıdır ve tefsire dair birçok eser kaleme almıştır. Ma'rifet, Zehabî'nin, kitabında mezhebî taassupla hareket edip Şîu tefsirleri ve müfessirleri gereği gibi tanıtmadığı kanaatindedir. Bundan dolayı Zehabî'nin eserindeki yanlışları düzeltmek ve eksiklikleri tamamlamak için tefsir tarihi konularını içeren, tefsirleri ve müfessirlerini tanıtan *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn fî şevbihi'l-kaşîb* adlı eserini telif etmiştir. Bu makalemizde, müelliflerin kitaplarında müştereken ele aldıkları konular, tefsirler ve müfessirler ilgili başlıklar altında incelenecek ve aktardıkları bilgi ve yorumlar mukayese edilerek yorumlanacaktır. Daha önce tefsir tarihi

¹ Ma'rifet Irak'ta dünyada gelmiş, ilmi eğitimi burada almış ve Necef'te Havzetül'l-İlmiyye'de ilmi çalışmalar yapmıştır. Daha sonra birtakım siyasi olaylardan ötürü Kum'a gitmiş ve ilmi çalışmalarının son durağı olan bu şehirde vefat etmiştir. Muhammed Hâdî Ma'rifet, *et-Temhîd fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Kum: Müessesetü't-Temhîd, 1428/2007). (Eserin girişinde müellifin otobiyografisi vardır. Sayfa numarası belirtilmemiştir.)

yazıcılığına ve bu alanın dikkat çeken problemlerine dair önemli çalışmalar yapılmıştır.² Bu çalışmaların bazıları da Zehebî ve Ma'rifet özelinde olup müelliflerin tefsir tarihi eserlerini ayrı ayrı konu almaktadır.³ Fakat Zehebî ve Ma'rifet'in eserlerini mukayese etmek suretiyle farklı mezheplerin tefsir tarihi tasavvurlarının tespit ve tahlil edildiği bir çalışma yapılmamıştır. Dolayısıyla bu çalışmamızın, okuyucuya farklı mezheplerin tefsir tarihi anlayışını çağdaş iki müellifin perspektifinden mukayeseli olarak sunması açısından özgün bir çalışma olduğu kanaatindeyiz.

1. Müelliflerin Hz. Peygamber'in (s.a.v) Tefsirine Bakışları

Müellifler, kitaplarında Hz. Peygamber (s.a.v) dönemini müstakil bir başlık altında incelemiş ve sünnetin tefsir ilminde temel kaynak niteliğinde olduğu hususuna özel bir ehemmiyet göstermişlerdir. Kur'ân-ı Kerîm'in doğru yorumlanabilmesi için Hz. Peygamber'in sünnetine başvurmanın son derece gerekli olduğu hususunda ittifak hâlinde idirler. Her iki müellifin, *müteşâbih*, *mücmel*, *müşkil* ve anlaşılması güç ayetlerin tefsiri için sünnete müracaat etmenin gerekliliğini vurguladıklarını görmekteyiz.⁴ Ne var ki müelliflerin, sünnete nasıl müracaat edilmesi gerektiği konusunda kaynak ve yöntem anlayışına dayalı ciddi ihtilafları vardır. Makalemizin ilgili başlıkları altında inceleyeceğimiz bu ihtilaflar daha çok mezhebî yönelimlerden kaynaklanmaktadır.

Müellifler arasında, Hz. Peygamber'in Kur'ân-ı Kerîm'in ne kadarlık bir bölümünü tefsir ettiği hususunda ihtilaf vardır. Zehebî, bu konuda ortaya atılan görüşleri iki gruba ayırmıştır. İbn Teymiyye'nin öncülük ettiği birinci gruba göre Hz.

² Bu çalışmalarda farklı konular ele alınmakla beraber Zehebî ve Ma'rifet'in eserleri hakkında da bilgi verilmektedir. Ignaz Goldzîher'in *Mezâhibü'l-tefsîri'l-İslâmî* adıyla Arapça'ya tercüme edilen *Die Richtungen der Islamischen Koranauslegung* adlı eserinin, çağdaş tefsir yazıcılığına ciddi anlamda tesir ettiği; Zehebî ve İsmail Cerrahoğlu gibi müelliflerin eserlerinde bu durumun görülebildiğine dikkat çekilmektedir. Dücane Cündioğlu, "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: 'Osmanlı Tefsir Mirası'", *İslâmîyât* 2/4 (1999), 69-72; İsmail Çalıskan, "Tefsir Tarihi Tasavvurunun Yeniden İnşâ Edilmesinin Gerekliliği Üzerine", *İslâmîyât* 8/1 (2005), 14, 19, 20.

³ Zehebî'nin tefsir tarihi eserinin müstakil olarak tahlil edildiğine dair bk. Mustafa Öztürk, "Modern Dönem Tefsir Tarihi Edebiyatına Dair Bir Zihniyet Analizi: Muhammed Hüseyin ez-Zehabî ve et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn Örneği", *Tefsir Tarihi Yazını Sempozyumu*, ed. Mustafa Karagöz (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 247. Çağdaş Şîî tefsir tarihi yazıcılığı ve bu alanın öne çıkan iki önemli siması Abdurrahim Akîkî Bahşâyêşî (öl. 1433/2012) ve Muhammed Hâdî Ma'rifet'in (öl. 1427/2006) tefsir tarihi eserlerinin müstakil olarak incelendiğine dair bk. Aslan Habibov, "Çağdaş Şîî/İmâmî Tefsir Tarihi Yazıcılığı", *Tefsir Tarihi Yazını Sempozyumu*, ed. Mustafa Karagöz (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 221-245. Şîa'nın Kur'ân tarihi ve Kur'ân ilimlerine bakışının Ma'rifet özelinde ele alındığına dair bk. Ersin Çelik, *Şîa'da Kur'an Tarihi ve Kur'an İlimleri -Muhammed Hâdî Ma'rifet Örneği-* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021).

⁴ Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1433/2012), 1/34; Muhammed Hâdî Ma'rifet, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn fî şevbihi'l-kaşîb* (Meşhed: el-Câmiatü'l-Razviyye li Ulûmi'l-İslâmiyye, 1425/2004), 1/158.

Peygamber Kur'ân-ı Kerîm'in lafızlarını ve manalarını açıklamıştır. Huveyyî ve Süyûtî'nin öncülük ettiği diğer grup ise Hz. Peygamber'in, Kur'ân-ı Kerîm'in az bir bölümünü tefsir ettiğini söylemiştir. Zehebî tasnif ettiği iki grubun görüşlerini ve ortaya attıkları delilleri incelemiş, her iki grubun da aşırılık yaptığı ve bu konuda orta yollu bir görüşün benimsenmesi gerektiği sonucuna varmıştır. Zehebî'ye göre Hz. Peygamber birçok ayetin anlamını sahâbeye açıklamış; fakat Kur'ân-ı Kerîm'in tamamını tefsir etmemiştir.⁵

Ma'rifet bu konuda Zehebî'den farklı bir yaklaşım benimsemiştir. Müellif, Kur'ân-ı Kerîm'in tamamının Hz. Peygamber tarafından tefsir edildiğini iddia etmektedir. Ayrıca Ma'rifet'e göre özellikle imamlardan ve Ehl-i beyt'ten gelen rivayetler dikkate alındığında Kur'ân-ı Kerîm'in tamamının Hz. Peygamber tarafından tefsir edildiği görülecektir.⁶

Kur'ân-ı Kerîm'in ne kadarlık bir kısmının Hz. Peygamber tarafından tefsir edildiği konusunda kanaatimizce Zehebî'nin görüşü daha sağlıklıdır. Çünkü tamamının Hz. Peygamber tarafından tefsir edildiğini destekleyecek mahiyette elimizde sağlam bir delil olmamakla beraber bunun aksini savunmanın aklen ya da naklen herhangi bir sakıncası yoktur. Bilindiği üzere bazı müteşâbih, müşkil, mücmel vb. ayetlerin tefsir edilebilmesi için ilave kaynaklara ihtiyaç duyulabilir. Bununla beraber birçok ayet, okuyan herkesin rahatça anlayabileceği düzeydedir. Bunun için sahâbe, anlamakta güçlük çektiği bazı ayetlerin tefsiri için Hz. Peygamber'e müracaat etmiş; fakat Kur'ân-ı Kerîm'in bütün ayetlerinin Hz. Peygamber tarafından tek tek açıklanmasına ihtiyaç duymamıştır.

2. Müelliflerin Sahâbe Dönemine Bakışları

Müellifler, sahâbenin tefsirdeki konumu ve sahâbe dönemi tefsir faaliyetlerine dair değerli bilgiler vermektedir. Her iki müellifin, tefsirle ilgili herhangi bir konuda Hz. Peygamber'den sonra başvurulması gereken ilk kaynağın sahâbiler olduğunu belirttiklerini ve sahâbeden övgüyle bahsettiklerini görmekteyiz.⁷ Müellifler sahâbe dönemi müfessirlerini tanıtırken yalnızca dört ismi müstakil başlıklar altında incelemektedir. Bu dört isim; Hz. Ali (öl. 40/661), Abdullah b. Mes'ûd (öl. 32/652-53), Übeyy b. Ka'b (öl. 33/654?) ve Abdullah b. Abbâs'tır (öl. 68/687-88). Müelliflerin müstakil olarak ele aldıkları dört ismin de aynı olması, Ma'rifet'in Zehebî'nin metodunu takip etmesinden kaynaklanmış olabilir.

Zehebî, sahâbe döneminin öne çıkan dört müfessir siması hakkında önemli bilgileri sundüklerinde bulunmaktadır. İncelediği isimlerin ilmî ve şahsi kimliklerine dair kısa bilgiler verdikten sonra müellifleri tefsirdeki konumları açısından ele almaktadır. Zehebî sırasıyla Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Ali ve Übeyy b. Ka'b hakkında bilgi vermektedir. Müellif, İbn Abbâs'a dair incelemelerini çok geniş tutarken

⁵ Zehebî, *et-Tefsîr*, 1/50.

⁶ Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 1/162

⁷ Zehebî, *et-Tefsîr*, 1/34; Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 1/182.

diğer üç müfessire yönelik kısa değerlendirmelerle yetinmektedir. Zehebî'ye göre İbn Abbâs'ın ilmî anlamda temeyyüz etmesinin başlıca beş sebebi vardır; Hz. Peygamber'in duasını alması, onun evinde yetişmesi, onun vefatından sonra sahâbenin önde gelenleriyle sürekli beraber olması, Arapça'yı çok iyi bilmesi ve müçtehit seviyesine ulaşmasıdır.⁸ Zehebî, İbn Abbâs'ın ayetlerin tefsirinde Cahiliye dönemi şiirlerine çok önem verdiğini örneklerle açıklamaktadır. İbn Abbâs'tan çok fazla görüş nakledildiğini ifade eden Zehebî, ondan gelen rivayetlerin sağlam ve zayıf tariklerini tek tek vererek bu rivayetler konusunda çok özenli olunması gerektiğine dikkat çekmektedir. Müellife göre İbn Abbâs adına çokça rivayet uydurulmuştur ve bunun başlıca iki sebebi vardır; Hz. Peygamber'in yanında yetişmiş olmasından ötürü onun vasıtasıyla rivayete güç kazandırma çabası ve onun soyundan gelen Abbâsî halifelerinden menfaat temin etme gayreti.⁹ Zehebî, İbn Abbâs'ın Ehl-i kitap'tan çok fazla nakilde bulunduğunu iddia eden Goldziher (öl. 1921) ve Ahmed Emin'i (öl. 1954) sert bir dille eleştirmektedir. Müellifin belirttiğine göre İbn Abbâs, sadece sınırlı konularda Ehl-i kitap'a başvurmuş ve dinle uyuşmayan bilgilere itibar etmemiştir. Zehebî, Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî'nin (öl. 817/1415) derlediği *Tenvîru'l-mikbâs min tefsiri İbn Abbâs* adlı tefsiri İbn Abbâs'a nispet etmenin pek bir anlamı/kıymeti olmadığını ifade etmektedir. Çünkü tespit ettiği üzere bu tefsirdeki rivayetler Süddî es-Sağîr Muhammed b. Mervân, Muhammed b. Sâib el-Kelbî, Ebû Sâlih ve İbn Abbâs isnadı etrafında dönmektedir ve İbn Abbâs rivayetlerinin isnatları içerisinde en zayıfı budur.¹⁰ Zehebî, İbn Abbâs'ın tefsirdeki konumunu tahlil ettiği incelemesinde müfessirin tefsir ameliyesine dair birçok örnek vermiştir. Hz. Ali, İbn Mes'ûd ve Übeyy b. Ka'b hakkında ise çok az bilgi vermektedir. Hz. Ali'yi çokça öven müellif, onunla ilgili birçok uydurma rivayet olduğunu örnekler vererek açıklamakta ve bu doğrultuda Şîa'yı eleştirmektedir. Ayrıca Hz. Ali'den gelen rivayetlerin tariklerini vermekte ve bu tariklerin sıhhat derecesini belirtmektedir.¹¹ Sahâbe arasında Kur'ân-ı Kerîm'i ezber olarak en iyi bilen kişinin İbn Mes'ûd olduğunu ve Hz. Peygamber'in onun tilâvetini çok sevdiğini ifade eden Zehebî, Hz. Ömer'in (öl. 23/644) onu Kûfe'ye gönderdiğini, orada kadılık ve hocalık yaptığını ve o bölgedeki Müslümanların takip ettiği *nassın bulunmadığı yerde reye güvenilmesi* metodunun öncüsü olduğunu ifade etmektedir.¹² Ayrıca İbn Mes'ûd'dan gelen rivayetlerin sahih ve zayıf tariklerini de vermektedir. Zehebî, Übeyy b. Ka'b'a çok az yer vermekte, ondan övgüyle bahsetmekte, vahiy katipliği yaptığını ve Kur'ân-ı Kerîm'i en iyi şekilde okuyan sahâbî olduğunu söylemektedir. Ayrıca Übeyy b. Ka'b'dan gelen rivayetler üzerine sıhhat tahlili yapmaktadır.¹³ Vermiş olduğumuz bilgilerden anlaşıldığı üzere Zehebî, İbn Abbâs dışındaki sahâbî müfessirlere kitabında az yer vermiştir. İbn Abbâs'ın yaptığı tefsire dair örnekler veren Zehebî, diğer üç müfessirde örnek vermemektedir. Bu durum,

⁸ Zehebî, *et-Tefsîr*, 1/63.

⁹ Zehebî, *et-Tefsîr*, 1/70.

¹⁰ İbn Abbâs'tan gelen rivayetlerin senetlerinin tahlili için bk. Zehebî, *et-Tefsîr*, 1/71-75.

¹¹ Zehebî, *et-Tefsîr*, 1/82.

¹² Zehebî, *et-Tefsîr*, 1/77.

¹³ Zehebî, *et-Tefsîr*, 1/82-84.

okuyucunun müfessirlerin tefsir metodunu görememesi sebebiyle önemli bir eksikliklerdir.

Ma'rifet, sahâbe dönemi müfessirlerini tanıtırken İbn Abbâs'a çok fazla yer vermiş, diğer üç müfessiri ise kısaca tanıtmakla yetinmiştir. İbn Abbâs'ı çokça öven Ma'rifet, Hz. Peygamber'in ona dua ettiğini, Hz. Ali'nin onu övdüğünü ve sahâbenin ilmî konularda ona başvurduğunu dile getirmektedir. Ma'rifet, İbn Abbâs vb. birçok müfessire yaptığı övgülerde büyük ölçüde Hz. Ali ve Ehl-i beyt'e olan bağlılığı esas almaktadır. Müellif, Kur'ân-ı Kerîm'in Arapça olmasından dolayı İbn Abbâs'ın Arapların fasih kullarımlarına ihtimam gösterdiğini söylemektedir. Ma'rifet'e göre müteşâbih ayetlerin tefsirini yalnızca Hz. Peygamber ve Ehl-i beyt'i bilmekteydi¹⁴ ki bu durum, Hz. Ali'nin talebesi olan İbn Abbâs'ı tefsir ilminde güçlü kılmaktadır. İbn Abbâs'ın sebep-i nüzûl konusuna çok önem verdiğini söyleyen Ma'rifet, onun Hz. Peygamber'den, Ehl-i beyt'ten ve seçkin sahâbîlerden gelen rivayetlere itimat ettiğini, zor kelimelerin anlaşılması ve mübhemâtü'l-Kur'ân ile ilgili meselelerde ise Cahiliye şiiirine müracaat ettiğini belirtmektedir.¹⁵ Müellif, Süyûtî'nin İbn Abbâs'la alakalı olarak naklettiği Nâfi' b. Ezrak kıssasını¹⁶ sert bir dille eleştirmektedir. Ayrıca Zehebî'nin hilafına, Ehl-i kitaba müracaatı tefsirde kaynak olarak kabul etmemektedir. Bundan dolayı İbn Abbâs'ın Ehl-i kitaba müracaat ettiğini söyleyen Zehebî, Goldziher ve Ahmed Emin'i eleştirmektedir.¹⁷ İbn Abbâs'tan gelen rivayetlerin tarihleri hakkında bilgi veren Ma'rifet, bazı tariklerin sıhhatine yönelik kendi özgün yorum ve eleştirilerini ortaya koymaktadır. Örneğin İbn Abbâs'tan nakilde bulunan Ebû'l-Hasan Atiyye b. Sa'd b. Cenâde el-Avfi el-Kûfî'nin mutaassıp Şîfî olarak nitelendirilip kendisi kanalıyla gelen rivayetlerin reddedilmesine karşı çıkmaktadır.¹⁸ İbn Abbâs'a nispet edilen üç tefsir üzerinde incelemede bulunan Ma'rifet; Mücâhid b. Cebr tarafından rivayet edilen tefsirin sağlam, Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî'nin telif ettiği tefsirin ise problemliliğini söylemektedir. Ebû Ahmed Abdülaziz b. Yahya'nın tefsiriyle ilgili ise net bir çıkarımda bulunmaksızın kısaca bilgi vermektedir.¹⁹ İbn Abbâs'a ve onun tefsirdeki konumuna çok geniş yer veren Ma'rifet, müfessirin yaptığı tefsire dair örnekler vererek çalışmasının istifade edilebilirliğini artırmıştır. Ma'rifet'in Hz. Ali'ye ayırdığı bölümde onu sadece övmeye yöneldiğini görmekteyiz.²⁰ Hz. Ali'yi tefsirdeki konumu açısından ele almak yerine ona sadece methiyeler dizmekle yetinmesi, kitabını telif gayesi dikkate alındığında

¹⁴ Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 1/206.

¹⁵ Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 1/211.

¹⁶ Nâfi' b. Ezrak'ın İbn Abbâs'ı test etmek kastıyla ona bazı Arapça kelimeler sorması kıssasıdır. Kıssanın tamamı için bk. Abdurrahman b. Ebî Bekir Celâleddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Çur'ân* (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1394/1974), 2/67, 68.

¹⁷ Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 1/223, 225, 226.

¹⁸ Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 1/246.

¹⁹ Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 1/254, 255.

²⁰ Ma'rifet, Hz. Ali'yi işlediği dört sayfada sadece övgü içerikli ifadelerle yer vermiştir. Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 1/188-191.

önemli bir eksikliklerdir. Ayrıca Ma'rifet, Zehebî'den çokça nakilde bulunmasına rağmen onun bazı başlıklar altında hadis uydurma konusunda Şîa'ya yönelttiği eleştirileri cevapsız bırakmaktadır. Müellif, Hz. Ali örneğinde olduğu gibi İbn Mes'ûd'u da çokça övmektedir. Ayrıca İbn Mes'ûd'dan nakledilen rivayetlerin tarihleriyle ilgili kayda değer bir bilgi vermemektedir. Bunun yanı sıra müellifin, İbn Mes'ûd'dan bahsederken mezhebî bir tutumla hareket ettiğini görmekteyiz. Mesela Süyûtî'den naklettiği bir rivayette, İbn Mes'ûd'un Mâide Sûresi'nin 67. ayetiyle ilgili şöyle dediğini nakletmektedir: "Biz Rasûlullah (s.a.s) zamanında bu ayeti şöyle okuyorduk: *Ey Peygamber! Rabbinden sana indirilene tebliğ et. -Şüphesiz Ali müminlerin mevlâsıdır- Eğer bunu yapmazsan, O'nun verdiği peygamberlik görevini yerine getirmemiş olursun. Allah, seni insanlardan korur.*"²¹ Hz. Ali'nin halifelîği ve Ehl-i beyt'in velayeti konusuna sadakatinden ötürü İbn Mes'ûd'u öven Ma'rifet, Sadûk'tan naklen: "Sahâbeden on iki kişi Ebûbekir'in halifelîğe Ali'den (a.s) önce gelmesini reddetmiştir, İbn Mes'ûd da onlardandır." rivayetini nakletmektedir.²² Ma'rifet, Übeyy b. Ka'b'a çok az yer vermiş ve ondan övgüyle bahsetmiştir. Onun vahiy katipliği yaptığını ve Kur'ân-ı Kerîm'i en iyi şekilde okuyan sahâbî olduğunu söylemektedir. Ayrıca Übeyy b. Ka'b'dan gelen rivayetler üzerine sıhhat tahlili yapmaktadır.²³ Aktardığımız bilgilerden anlaşılacağı üzere müellifler, İbn Abbâs dışındaki sahâbî müfessirleri kısaca ele almıştır. Ayrıca Ma'rifet, bazı meşhur müfessirleri tanıtırken müfessire dair hiçbir biyografik bilgi vermeden onu doğrudan tefsirdeki konumu açısından incelemeye koyulmuştur.

Sahâbe döneminin tefsir ilminde öne çıkan dört önemli siması hakkında bilgi veren müelliflerin Hz. Ali'nin tefsirdeki konumuna dair yeterince bilgilendirme yapmadıklarını görmekteyiz. Öyle ki müellifler onun tefsir ettiği bir ayete bile örnek vermemişlerdir. Müelliflerin sözü uzatmamak adına müfessirler hakkında detaylı bilgi aktarmaktan kaçınması anlaşılabilir; fakat inceledikleri müfessirin tefsirdeki konumuna ve tefsir metoduna dair yeterince bilgi vermemeleri önemli bir eksikliklerdir. Müelliflerin İbn Mes'ûd ve onun ilmî kişiliği hakkında değerli bilgiler sunduklarını söyleyebiliriz. Bununla beraber onu tazim amacıyla naklettikleri bazı rivayetlere ihtiyatla/dikkatle yaklaşmak gerektiği kanaatindeyiz. Mesela her iki müellifin de aktardığı bir rivayete göre İbn Mes'ûd şöyle demiştir: "Kendisinden başka ilah olmayan Allah'a yemin ederim ki Allah'ın kitabında inen bütün ayetlerin hangi konuda ve nerede indiğini bilirim."²⁴ Müellifler Übeyy b. Ka'b'ı ele alırken onun yaptığı tefsire dair herhangi bir örnek vermemiştir ki kanaatimizce bu durum müfessiri iyi tanıtmak adına büyük bir eksikliklerdir. Ayrıca Ma'rifet'in, Übeyy b. Ka'b'ı överken Hz. Ali ve İbn Mes'ûd örneğinde olduğu gibi mezhebî yönelimlerle hareket ettiğini görmekteyiz.²⁵ İbn Abbâs konusunu genişçe ele alıp çok değerli bilgiler aktaran müellifler, yukarıda

²¹ Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 1/193.

²² Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 1/194.

²³ Zehebî, *et-Tefsîr*, 1/82-84; Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 1/197, 198.

²⁴ Zehebî, *et-Tefsîr*, 1/78; Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 1/192.

²⁵ Mesela Ma'rifet, Übeyy b. Ka'b'ın Ehl-i beyt'in velayetini savunduğunu ve Hz. Ebûbekir'e karşı çıkan on iki neferden biri olduğunu övgüyle dile getirmektedir. Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 1/197.

naklettiğimiz üzere onun Ehl-i kitab'a müracaat edip etmediği konusunda ihtilaf içeresindedir. Tespit ettiğimiz üzere İbn Abbâs'ın Ehl-i kitab'tan rivayette bulunmayı reddeden sert ifadeleri bulunmakla beraber²⁶ Ehl-i kitab'tan olup sonradan ihtidâ eden Ka'bu'l-Ahbâr (öl. 32/652-53) ve Abdullah b. Selâm'dan (öl. 43/663-64) rivayette bulunduğu da kaynaklarda geçmektedir.²⁷ Kanaatimizce İbn Abbâs'ın, Kur'ân-ı Kerîm ve sünnete muhalif olmaksızın Ehl-i kitab'tan rivayette bulunduğunu kabul etmenin herhangi bir sakıncası yoktur.²⁸ Çünkü Hz. Peygamber'in Ehl-i kitab'tan rivayette bulunmayı yasaklayan uyarılarının yanı sıra izin verdiği rivayetler de vardır.²⁹ Netice olarak Kur'ân-ı Kerîm'e, sünnete ve selim akla muhalif olmayan ve kendisiyle herhangi bir faydanın temin edildiği bir bilginin tefsir çalışmalarında kullanılmasını zenginlik olarak görmekteyiz.

3. Müelliflerin Tâbiûn Dönemine Bakışları

Zehebî ve Ma'rîfet, tâbiûn döneminin tefsir faaliyetleri ve bu dönemde öne çıkan müfessirler hakkında geniş çaplı incelemelerde bulunmaktadır. Müellifler önce tâbiûn dönemiyle ilgili kısa ve öz bilgiler aktarmakta, daha sonra ise bu dönemin öne çıkan müfessirlerini müstakil başlıklar altında ele almaktadır. Zehebî, bu dönem müfessirlerinin tefsirde kaynak olarak Kur'ân-ı Kerîm, sünnet ve sahâbeye müracaat etmenin yanı sıra Ehl-i kitab'tan nakilde bulunma ve içtihat yapma yöntemlerini kullandıklarını söylemektedir.³⁰ Sahâbîlerin ilim yaymak için gittikleri bölgelerde farklı okullar oluşturduğunu söyleyen Zehebî, İbn Abbâs öncülüğünde Mekke, Übeyy b. Ka'b öncülüğünde Medine ve İbn Mes'ûd öncülüğünde ise Irak tefsir okulunun kurulduğunu belirtmektedir. Müellif her bir tâbiûn müfessirini bu okullardan birine nispet ederek ele almaktadır.³¹ Zehebî, tâbiûn döneminin öne çıkan on beş müfessirini müstakil başlıklar altında tanıtmaktadır. Bu müfessirler Saîd b. Cübeyr (öl. 94/713), Mücâhid b. Cebr (öl. 103/721), İkrime b. Abdillâh (öl. 105/723), Tâvûs b. Keysân (öl. 106/725), Atâ b. Ebî Rebâh (öl. 114/732), Ebü'l-Âliye (öl. 90/709), Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (öl. 108/726), Zeyd b. Eslem (öl. 136/754), Alkâme b. Kays (öl. 62/682), Mesrûk b. el-Ecda' (öl. 63/683), Esved b. Yezîd (öl. 75/694), Mürra el-Hemedânî (öl. 76/696?), Âmir eş-Şa'bî (öl. 104/722), Hasan el-Basrî (öl. 110/728) ve

²⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u'l-müsnedü's-şâhihu'l-muhtasar min umûri Resûlillâh şallâllâhü 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*, thk. Muhammed b. Zühbeyr Nâsir en-Nâsir (Beyrût: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422/2001), "Şehâdât", 52 (No. 2685).

²⁷ Mustafa Cünük, *İbn Abbâs Rivayetlerinde İsrailiyyât (Sahîfetü Ali b. Ebî Talha ve Taberî Örneği)* (Karabük: Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 65.

²⁸ İbn Abbâs'ın Kur'ân-ı Kerîm ve sünnet süzgecinden geçirerek Ehl-i kitab'tan rivayette bulunduğu na dair bk. Cünük, *İbn Abbâs Rivayetlerinde İsrailiyyât*, 65, 66.

²⁹ Buhârî, "Ehâdisü'l-enbiyâ", 60 (No. 3461); Ebûbekir Abdillâh b. Zübeyr Humejdî, *Müsnedü'l-Humejdî* (Dimaşk: Dâru's-Sekâ, 1417/1996), 2/293; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsnedü'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2001), 16/125.

³⁰ Zehebî, *et-Tefsîr*, 1/91.

³¹ Zehebî, *et-Tefsîr*, 1/92, 93.

Katâde b. Diâme'dir (öl. 117/735).

Ma'rifet, tâbiûn müfessirlerinden saygı ve övgülerle bahsederek onların sahâbe-den aldıkları sancağı her yere taşıdıklarını, tefsirde kaynak olarak Kur'ân-ı Kerîm, sünnet ve sahâbeye müracaat etmenin yanı sıra içtihadta bulunma yöntemini de kullandıklarını söylemektedir. Ayrıca tâbiûn döneminde tefsir faaliyetlerinin arttığını belirterek lügavî izahlar, milletlerin tarih ve kültürlerine dair bilgiler, kelami tartışmalar vb. konuların da bu alana dahil edildiğine dikkat çekmektedir.³² Daha önce değindiğimiz üzere Ma'rifet, Ehl-i kitap'tan nakilde bulunmayı tefsirde yöntem/kaynak olarak kabul etmemektedir. Zehebî'nin yaptığı gibi sahâbenin öncülüğünde kurulmuş ilmî okullara dikkat çekip tâbiûn müfessirlerini bu okulların öğrencileri olarak ele almaktadır. Zehebî sadece Mekke, Medine ve Irak Tefsir Okulundan bahsederken Ma'rifet bunlara ek olarak Ebû Musa el-Eş'arî (öl. 42/662-63) öncülüğünde kurulan Basra ve Ebû'd-Derdâ (öl. 32/652) öncülüğünde kurulan Şam Okuluna da yer vermektedir.³³ Zehebî, tâbiûn döneminin öne çıkan on beş müfessirini müstakil başlıklar altında ele alırken Ma'rifet bu on beş müfessirle beraber on beş müfessiri daha tanıtmaktadır. Dolayısıyla müelliflerin ele aldıkları müfessir sayısı açısından Ma'rifet'in daha önde olduğunu söyleyebiliriz. Fakat Ma'rifet'in, Zehebî'nin kitabından çok fazla istifade ettiği unutulmamalıdır. Ma'rifet'in Zehebî'ye ek olarak tanıttığı on beş müfessir; Atâ b. es-Sâib (öl. 136/753), Ebân b. Tağlib (öl. 141/759), Ebû Abdirrahman (öl. 72/692), Amr b. Şurahbîl (öl. 63/683), Zeyd b. Vehb (öl. 83/702), Ebû'ş-Şa'sâ' el-Kûfî (öl. 82/702), Esbağ b. Nübâte (öl. ?), Zir b. Hubeyş (öl. 82/701), İbn Ebî Leylâ (öl. 148/766), Ubeyde b. Kays (öl. 72/692), Rebî' b. Enes (öl. 140/758), Hâris b. Kays (öl. ?), Câbir el-Cu'fî (öl. 128/746), Saîd b. Müseyyeb (öl. 94/713) ve Ebû'ş-Şa'sâ' el-Ezdî'dir (öl. 103/722).

Müellifler ele aldıkları tâbiûn dönemi müfessirleriyle ilgili özet niteliğinde bilgiler aktarmış, onları tefsirdeki konumları açısından değerlendirmiş ve metotlarını nasıl icra ettiklerini göstermek adına yer yer tefsir ettikleri ayetlere örnekler vermişlerdir. Fakat bazı müfessirlerin tefsirdeki konumlarına dair yeteri kadar bilgi vermemişlerdir. Zehebî ve Ma'rifet, haklarında bilgi verdikleri müfessirlerin kimlerin gözetiminde yetiştikleri,³⁴ hangi alanda ön plana çıktıkları,³⁵ kimlerden rivayette buldukları ve kimlerin kendilerinden rivayette bulunduğu,³⁶ rivayette bulunma

³² Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 1/366.

³³ Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 1/270-273.

³⁴ Örneğin müellifler Mücâhid b. Cebr'in İbn Abbâs'a birçok kez Kur'ân-ı Kerîm'i arz ettiğini ve bu arz esnasında kendisinden tefsir öğrendiğini dile getirmektedir. Zehebî, *et-Tefsîr*, 1/96; Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 1/287.

³⁵ Zehebî, Atâ b. Ebî Rebâh'ın İbn Abbâs'ın diğer talebelerinden daha meşhur olduğunu ve özellikle hac ibadetini bilme konusunda ayrıcalıklı bir konununun bulunduğunu dile getirmektedir. Aynı şekilde Ma'rifet de Atâ b. Ebî Rabâh'ın hac konularını çok iyi bildiğini söylemekte ve hac bilgisinin derinliğini gösterir mahiyette kendisiyle Ebû Hanîfe arasında geçen bir kıssaya uzunca yer vermektedir. Zehebî, *et-Tefsîr*, 1/104; Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 1/311, 312.

³⁶ Örneğin Zehebî'nin belirttiğine göre Tâvus, dört Abdullah'tan (Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbâs,

hususunda *sika*/güvenilir olup olmadıkları gibi hususlarda çok değerli bilgiler vermişler ve ele aldıkları müfessirlerin tartışılan görüşlerine ve bu bağlamda kendilerine yöneltilen eleştirilere yer vermişlerdir.³⁷ Ma'rifet'in mezhebî bir tutumla birçok müfessiri Hz. Ali ve Ehl-i beytle ilişkilendirme gayreti, yer yer konunun dışına çıkmasına ve gereksiz yere sözü uzatmasına sebebiyet vermiştir.³⁸ Ma'rifet, Zehebî'nin tâbiûn müfessirleriyle ilgili bazı değerlendirmelerini eleştirmiş ve ilgili konuyu kendi bilgi ve yorumlarıyla yeniden ele almıştır. Örneğin Zehebî, Hasan el-Basrî'nin kader inancını kabul ettiğini, bu doğrultuda tefsir yaptığını ve şöyle dediğini aktarmaktadır: "Kim kaderi yalanlarsa kafir olur."³⁹ Buna karşılık Ma'rifet, Hasan el-Basrî'nin tefsirde bilinen görüşlerinin Amr b. Ubeyd'den (öl. 144/761) yaptığı rivayetlere dayandığını iddia etmekte, Zehebî'nin Hasan el-Basrî'den naklettiği kader rivayetine karşı çıkmakta ve onun Ehl-i adl olup şöyle dediğini rivayet etmektedir: "İsyanlıklar (günahlar) dışında her şey kader ve kazayladır."⁴⁰ Kanaatimizce Ma'rifet'in kader konusunda ortaya koyduğu bu anlayış, Şîa mezhebinin itikadi birçok konuda Mutezile'yle mutabik olmasından kaynaklanmaktadır. Bilindiği üzere Şîa'nın birçok öncü âlimi Mutezilî âlimlere talebelik yapmıştır.⁴¹ Neticede müellifler tâbiûn dönemi müfessirlerini tanıtmak adına değerli bir çalışma ortaya koymuşlardır. Her iki müellifin eserini de son derece istifade edilebilir bulduğumuzu söyleyebiliriz. Bununla beraber ele aldıkları tâbiûn müfessirlerinin tefsirdeki konularına daha fazla odaklanmaları ve metotlarını kavrayabilmemiz adına tefsir ettiklerine dair daha fazla ayet örneği nakletmeleri -ki bazı müfessirlerin tefsir ettiği hiçbir ayete örnek vermemişler- çalışmalarını çok daha istifade edilebilir hâle getirebilirdi.

Abdullah b. Amr b. el-Âs ve Abdullah b. Zübeyr'den) ve başka sahâbîlerden rivayette bulunmuştur. Kendisinden, sahâbeden elli kişiyle aynı meclisi paylaştığı rivayet edilmiştir. Zehebî, *et-Tefsîr*, 1/103. Ma'rifet, Zeyd b. Eslem'in Medine'de ders halkası bulunduğunu, birçok fakihin onun ders halkasına katıldığını, Ali b. Hüseyin gibi birçok kimseden ilim aldığını ve İmam Bâkır ve İmam Sâdık'tan rivayette bulunduğunu söylemektedir. Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 1/355.

³⁷ Zehebî, İkrime b. Abdillâh'ın *sika* olmadığını iddia eden bir kitlenin onun hakkında; İbn Abbâs'a yalan isnat etmek, Kur'ân-ı Kerîm'deki her şeyi bildiğini iddia etmek, Hâriciyye'ye meyletmek vb. tarzda suçlamalarda bulduklarını söylemektedir. Bu suçlamalara dair özel örnekler veren Zehebî, daha sonra bu suçlamaların kıymetiharbiyesinin olmadığına dair deliller sunmaktadır. Zehebî, *et-Tefsîr*, 1/98-101. İkrime b. Abdillâh'ın Ehl-i bidat, özellikle de Hâricî olduğu tarzındaki iddiaları ele alan Ma'rifet'e göre böyle bir durum sabit değildir ve tahkik ehli âlimler bu iddiaları reddetmişlerdir. Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 1/302.

³⁸ Ma'rifet'in, ele aldığı müfessirleri sık sık Hz. Ali ve Ehl-i beytle ilişkilendirme gayretine dair Alkâme b. Kays ve Tâvus b. Keysân örneğine bk. Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 1/294, 329.

³⁹ Zehebî, *et-Tefsîr*, 1/113.

⁴⁰ Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 1/326.

⁴¹ "Şîa mezhebi, kelami meselelerin çoğunda Mutezile ile aynı görüşü paylaşır. Bu iki mezhep arasındaki benzerliğin sebebi, Şîa ileri gelenlerinden pek çok kimsenin Mutezilîlere talebelik yapmış olmasıdır." İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2015), 317.

4. Müelliflerin Tedvin Döneminden Başlayıp Günümüze Kadar Devam Eden Tefsir Faaliyetlerine Bakışları

Sahâbe ve tâbiûn döneminden sonra tefsir faaliyetleri gitgide hız kazanmıştır. Tefsir faaliyetlerinin üçüncü dönemi olarak ele alabileceğimiz etbâu't-tâbiîn döneminde artık Kur'ân-ı Kerîm'in yazılı olarak baştan sona tefsir edildiğini görmekteyiz. Tefsirin yazılı olarak kayda geçirilmesinden ötürü bu dönem, tedvin dönemi olarak da kabul edilmektedir. Bu dönemde, şifahi olarak nakledilen rivayetler, çeşitli malzemeler üzerine yazılarak kayda geçirilmiş olan tefsir bilgileri ve müfessirin bilgi ve yorumları düzenli bir şekilde yazıya geçirilmiş, neticede tefsir kitapları oluşmuştur.⁴²

Zehebî ve Ma'rifet geçmişten günümüze kadar tedvin edilen meşhur tefsirleri tanıtmış, tasnif yaparken farklı metotlar benimsemişlerdir. Örneğin Zehebî, klasik denilebilecek tarzda bir tasnif sistemi benimsemiş ve tefsirleri; rivayet tefsirleri, dirayet tefsirleri, caiz reyle yapılan tefsirler, caiz olmayan reyle yapılan veya bidat fırkalarının tefsirleri, fıkhi tefsirler, tasavvufi tefsirler, modern dönem tefsirleri, felsefi tefsirler ve bilimsel tefsirler şeklinde tasnif etmiştir. Ehl-i sünnet dışındaki tefsirleri "Caiz Olmayan Reyle Yapılan veya Bidat Fırkaların Tefsirleri" başlığı altında ele almasından dolayı eleştirilmiş; objektif davranmamak ve mezhebî taassupla hareket etmekle itham edilmiştir.⁴³ Bizce de İslami ilimlerin gelişmesine katkıda bulunmuş; hatta Ehl-i sünnet âlimlerinin de kendilerinden önemli ölçüde istifade ettiği müfessirleri ve tefsirlerini yapıcı ve özel eleştirilerle ele almak yerine, "Caiz Olmayan Reyle Yapılan veya Bidat Fırkaların Tefsirleri" gibi genel bir başlık altında zikretmek doğru bir yöntem değildir. Bununla beraber Zehebî'nin, Ehl-i sünnet olmayan müfessirleri Kur'ân-ı Kerîm'e, sünnete ve selim akla uymadığını düşündüğü aşırı görüşlerinden dolayı eleştirmesi gayet doğaldır; zaten müellif yer yer Ehl-i sünnet'e mensup müfessirleri de aynı gerekçelerle eleştirmiştir.

Ma'rifet tefsirleri tanıtırken kendine özgü bir yöntem takip etmiş, zengin bir tasnif sistemi benimsemiştir. Müellif geçmişten günümüze kadar telif edilmiş meşhur tefsirleri; rivayet tefsirleri, dirayet tefsirleri, tasavvufi tefsirler, ahkâm tefsirleri, bilimsel tefsirler, edebî tefsirler, lügavi tefsirler, mütaşâbihlerin tefsirleri, özet tefsirler, modern dönem tefsirleri, câmi' /kuşatıcı tefsirler⁴⁴ ve konulu tefsirler başlıkları altında incelemiştir. Ma'rifet'in tasnif sistemi iki önemli noktada Zehebî'den farklılık arz etmektedir. Birincisi, müellif hiçbir tefsiri "Bidat Fırkaların Tefsirleri" başlığı

⁴² Nurettin Turgay, "Etbâu't-tâbiîn Döneminde Tefsir Çalışmaları / Tefsir İlminin Tedvini", *Diyanet İlmî Dergi* 49/4 (2013), 33-48.

⁴³ Zehebî'nin, benimsemiş olduğu tasnif sisteminden ötürü eleştirildiğine dair bk. Cündioğlu, "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası", 70, 71; Çalışkan, "Tefsir Tarihi Tasavvurunun Yeniden İnşâ Edilmesinin Gerekliği Üzerine", 14; Öztürk, "Modern Dönem Tefsir Tarihi Edebiyatına Dair Bir Zihniyet Analizi", 248; Aslan Habibov, "Şii Tefsir Geleneği", *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, ed. Mehmet Akif Koç-İsmail Albayrak (Ankara: Otto, 2015), 1/57, 58.

⁴⁴ Ma'rifet, Kur'ân-ı Kerîm'in dil, edebiyat, fıkıh, kelim vb. açılardan çok yönlü olarak tefsir edildiği eserleri bu başlık altında ele almıştır. Ma'rifet, *et-Tefsir*, 2/850.

altında ele almamıştır ki kanaatimizce doğru olan da budur. İkincisi ise müellifin Zehebî'den farklı olarak “Tefsirde Ehl-i beyt Devri” şeklinde müstakil bir başlık açtığını görüyoruz. Müellif bu başlık altında abdest ayeti, mut‘a hadisi, baş ve ayakların meshi, içkinin haram olması vb. birçok konuda Şîîlerin, masum olduklarına inandıkları imamlarının görüşlerini nakletmektedir.⁴⁵ Ma‘rifet’in her fırsatta Ehl-i beyt ve Hz. Ali’yle ilgili hususları ön plana çıkarma gayretinin ilmî olmaktan çok mezhebî bir yönelim olduğunu düşünmekteyiz ki bu durum, kitabının istifade edilebilirliği açısından önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

Müelliflerin müştereken kitaplarına aldıkları tefsir ve müfessirlerle ilgili olarak aktardıkları bilgi ve yorumları inceleyeceğiz. Ele aldıkları tefsir ve müfessirlerin sayısının çok fazla olması, her biri hakkında incelemede bulunmamıza engel teşkil etmektedir. Çalışmamızın hacminin çok fazla büyümemesi için müelliflerin müştereken ele aldıkları tefsir ve müfessirleri ilgili başlıklar altında ismen zikredeceğiz; fakat aynı konu/kitap/şahıs hakkındaki sadece dikkate değer gördüğümüz incelemelerini tahlil edeceğiz. Rivayet tefsirleri, dirayet tefsirleri ve işârî tefsirler başlığı altında her iki müellifin de üzerinde durduğu, biri Ehl-i sünnet diğeri Şîî olmak üzere iki müfessiri ve tefsirlerini, müelliflerin aktardıkları bilgi ve yorumları dikkate alarak inceleyeceğiz. Müelliflerin aynı ya da farklı başlıklar altında birbirlerinden farklı olarak ele aldıkları tefsir ve müfessirler ise çalışmamızın kapsamına girmemektedir. Bu tefsir ve müfessirlerle ilgili detaylı bilgilere *Ehl-i Sünnet ve Şîa’nın Tefsir Tarihi (Zehebî ve Marife Örneği)* adlı kitabımızdan ulaşabilirsiniz.⁴⁶

5. Müelliflerin Rivayet Tefsirlerine ve Müfessirlerine Bakışları

Tespit ettiğimiz üzere Zehebî ve Ma‘rifet, rivayet tefsirleri başlığı altında on tefsir ve müfessirini müştereken incelemektedir. Bu müfessirler ve tefsirleri; Taberî’nin (öl. 310/923) *Câmi‘u’l-beyân fi tefsîri’l-Şur‘ân’ı*, Sa‘lebî’nin (öl. 427/1035) *el-Keşf ve’l-beyân’ı*, İbn Atiyye’nin (öl. 541/1147) *el-Muharraru’l-veciz’i*, Beğavî’nin (öl. 516/1122) *Me‘âlimü’t-tenzîl’i*, Kurtubî’nin (öl. 671/1273) *el-Câmi‘ li aḥkâmi’l-Şur‘ân’ı*, Hâzin’in (öl. 741/1341) *Lübâbü’t-te’vîl fi me‘âni’t-tenzîl’i*, İbn Kesîr’in (öl. 774/1373) *Tefsîru’l-Şur‘ân’i’l-‘azîm’i*, Se‘alibî’nin (öl. 875/1471) *el-Cevâhiru’l-hûsân’ı*, Süyûtî’nin (öl. 911/1505) *ed-Dürri’l-mensûr fi’t-tesfîr bi’l-me’sûr’u* ve Feyz el-Kâşânî’nin *Tefsîru’ş-Şâfi’sidir*. Biz bu bölümde müelliflerin, Taberî’nin *Câmi‘u’l-beyân fi tefsîri’l-Şur‘ân’ı*na ve Feyz el-Kâşânî’nin (öl. 1090/1679) *Tefsîru’ş-Şâfi’sine* bakışlarını tahlil edeceğiz. Bu iki müfessir ve tefsirini incelemeden önce müelliflerin, Kur‘ân-ı Kerîm’in baştan sona tefsirini içeren, günümüze ulaşmış en eski tefsir kitabının hangisi olduğu konusundaki görüşlerini ele alacağız.

⁴⁵ Ma‘rifet, *et-Tefsîr*, 1/427-512.

⁴⁶ Musa Öztürk, *Ehl-i Sünnet ve Şîa’nın Tefsir Tarihi (Zehebî ve Marife Örneği)* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022).

5.1. Kur'ân-ı Kerîm'in Baştan Sona Tefsirini İçeren Günümüze Ulaşmış En Eski Tefsir

Kur'ân-ı Kerîm'in baştan sona tefsirini içeren günümüze ulaşmış en eski tefsir kitabının hangisi olduğu konusunda müelliflerin farklı düşündüklerini tespit etmekteyiz. Zehebî, Taberî'nin *Câmi'u'l-beyân*'ının günümüze ulaşan ilk tefsir olduğunu söylemektedir.⁴⁷ Ayrıca müellif, birçok ilim adamı tarafından günümüze ulaşan ilk tefsir olarak nitelenen Mukâtil b. Süleyman'ın (öl. 150/767) tefsirine kitabında yer vermektedir. Yaptığımız araştırmalar neticesinde Zehebî'nin *el-İsrâ'iliyyât fi't-tefsîr ve'l-hadîş* adlı eserinde bu tefsir hakkında değerlendirmelerde bulunduğunu tespit ettik. Müellif bu tefsirin Mukâtil'e ait olmadığını düşünmektedir. Çünkü onun belirttiğine göre bu tefsirde birçok asılsız haber isnatsız olarak nakledilmektedir. Halbuki Mukâtil'in yaşadığı dönemde isnat çok ön plandaydı. Ayrıca bu tefsirde, hicri 144 yılında doğmuş olan Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'dan (öl. 207/822) nakiller vardır. Hicri 150 yılında vefat etmiş birinin, henüz altı yaşında bulunan bir çocuktan rivayette bulunması ise mümkün değildir. Zehebî, Mukâtil b. Süleyman'ın tefsirinde çok fazla hurafe olduğuna dair örnekler verip Şâfiî'nin "İnsanlar, tefsirde Mukâtil'in iyâlidir" sözünü tartışmaya açmaktadır. Neticede müellif, Şâfiî'nin bu sözüyle Mukâtil b. Hıbbân'ı kastetmiş olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır.⁴⁸

Ma'rifet ise "Etbâü't-Tâbiîn'in Önde Gelen Müfessirleri" başlığı altında Mukâtil b. Süleyman ve tefsiri hakkında bilgi vermiştir. Müellif, meşhur ilim adamlarından, Mukâtil'i över nitelikte birçok rivayet nakletmiş, bu bağlamda Şâfiî'nin -Zehebî'nin kabul etmediği- sözüne de yer vermiştir. Ayrıca müellif, Kâsım b. Ahmed es-Saffâr'ın, İbrahim el-Harbî'ye "İnsanlara ne oluyor ki Mukâtil'i ta'n ediyorlar?" diye sorduğunu, Harbî'nin ise, insanların bu tutumlarının hasetten kaynaklandığını söyleyerek cevap verdiğini nakletmektedir.⁴⁹ Ne var ki Ma'rifet, tespit ettiğimize göre günümüze ulaşan ilk tefsirin hangisi olduğu hususunda net bir ifadede bulunmamakta, Mukâtil'in tefsirini ise "En eski tefsirlerdendir" şeklinde nitelemektedir. Zehebî, Mukâtil ve tefsiriyle ilgili görüşlerine *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*'da yer vermediğinden ötürü Ma'rifet bu görüşlere vakıf olamamış olabilir.⁵⁰

Kanaatimizce Zehebî'nin iddiaları dikkate alınarak Mukâtil'e nispet edilen tefsirin kime ait olduğu konusu tartışmaya açılabilir. Fakat bu tefsirin aidiyetinin

⁴⁷ Zehebî, *et-Tefsîr*, 1/183.

⁴⁸ Zehebî:"Şâfiî'nin 'İnsanlar, tefsirde Mukâtil'in iyâlidir.' sözünü akıl nasıl alır? Daha önce de dediğim gibi, Şâfiî'nin bu sözü söylediğine inanmıyorum. Çünkü o, daha önce bizim açıkladığımız şeyi kastediyordu veya Mukâtil diyerek, Mukâtil b. Hıbbân'ı kastetmekteydi. Mukâtil b. Hıbbân, tefsiriyle bilinmektedir ve Nevevî onun hakkında şöyle demiştir: 'Güvenilirliği ve övgüye layık olduğu hususunda ittifak edilmiştir.'" Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *el-İsrâ'iliyyât fi't-tefsîr ve'l-hadîş* (Mısır: Mekettebetü'l-Vehbe, 1410/1990), 15, 123.

⁴⁹ Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 1/395.

⁵⁰ Daha önce de belirttiğimiz üzere Zehebî, Mukâtil b. Süleyman ve tefsiriyle ilgili görüşlerine *el-İsrâ'iliyyât fi't-tefsîr ve'l-hadîş* adlı eserinde yer vermektedir.

tartışmaya açılması, Taberî'nin tefsirinden sonra tedvin edildiği ispatlanmadığı müddetçe “ayet ve sure tertibi üzere tedvin edilmiş bize ulaşan ilk tefsir” olduğu gerçeğini değiştirmeyecektir.⁵¹

5.2. Taberî ve *Câmi'ü'l-beyân fî te'vîli'l-Çur'ân*'ı

Müelliflerin rivayet tefsirleri bağlamında üzerinde hassasiyetle durdukları en önemli isimlerden birisi Taberî'dir. Zira Taberî, birçok alanda söz sahibi olmakla beraber tefsir sahasının da önde gelen simalarındandır. Kendinden önceki tefsir rivayetlerini derli toplu bir şekilde kitabında toplamış ve bu anlamda tefsir ilmine çok büyük bir katkıda bulunmuştur. Zehebî, Taberî'nin tefsirinin çok meşhur olduğunu, rivayet tefsiri olmasının yanında dirayet yönünün de bulunduğunu, bugün elimizde bulunandan çok daha büyük hacimli olduğunu fakat Taberî'nin, *Târîh*'ini kısalttığı gibi tefsirini de kısaltarak bugünkü hâline getirdiğini söylemekte ve daha önce belirttiğimiz üzere bu tefsiri, telif edildiği zaman ve yöntem açısından bize ulaşan ilk tefsir olarak nitelirmektedir.⁵² Taberî'nin ayetlerden hükümler istinbat ettiğini dile getiren Zehebî, onun sırf içtihat ile tefsir yapanlara sert bir şekilde karşı çıktığını ve tefsirde sahbâbe ve tâbiûndan gelen sahih rivayetlere başvurmayı zaruri gördüğünü söylemektedir.⁵³ Zehebî, Taberî'nin, rivayet ettiği haberleri isnatlarıyla verdiğini fakat bu isnatların sahih ya da zayıf olduğuna dair bir değerlendirme yapmayı cerh ve ta'dîl işini okuyucuya bıraktığını ve kıraatler konusunda son derece yetkin olup kıraatleri, farklı manalar gibi gördüğünü ifade etmektedir. Taberî'nin tefsirinde faydasız bilgilerden uzak durduğunu, Arap dilini hakem tayin ettiğini, nahiv ekollerine önem verdiğini, klasik Arap şiirine başvurduğunu, fıkıh konularını özgün bir müctehit gibi ele aldığını söylemekte ve onun itikadi konularda Ehl-i sünnet'e uyduğuna dikkat çekmektedir.⁵⁴ Neticede Zehebî, Taberî'nin tefsirini rivayet tefsirinin birinci ve en önemli kaynağı kabul etmektedir.

Ma'rifet, Taberî'nin tefsirine kitabında genişçe yer vermiş ve bu tefsiri övmüştür.

⁵¹ İsmail Cerrahoğlu, “Tefsirde Mukâtil b. Süleyman ve Eserleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21/1 (1976), 14; “Elimizdeki bilgiler, rivayetleri bir araya toplayarak, Kur'an'ı sure ve ayet tertibine göre tefsir eden ilk müfessirin, Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) olduğunu göstermektedir.” Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2019), 104.

⁵² Zehebî, *et-Tefsîr*, 1/183.

⁵³ Mesela Zehebî, Taberî'nin reyile tefsir yapanları eleştirdiğine dair şöyle bir örnek paylaşmaktadır: Taberî, Bakara 2/65. ayetin tefsirinde Mücâhid'den şöyle bir görüş nakletmektedir: “Onların kendileri değil, kalpleri maymuna çevrildi. Esasında bu, Allah'ın verdiği bir meseldir. Tıpkı Cuma 62/5. ayetteki ‘Ciltlerce kitap taşıyan merkebin durumu gibidir’ ayetinde olduğu gibi.” Bunu naklettikten sonra İbn Cerîr, Mücâhid'in görüşünü şöyle eleştirir: “Mücâhid'in dile getirdiği bu görüş, Allah'ın kitabının delalet ettiği zahir manaya aykırıdır.” Zehebî, *et-Tefsîr*, 1/184-185; Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'ü'l-beyân fî te'vîli'l-Çur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 2/173.

⁵⁴ Zehebî, *et-Tefsîr*, 1/192.

Müellif, Taberî'nin tefsir yöntemini şöyle özetlemektedir:

“Tefsir edeceği ayeti zikrediyor, garip kelimeleri ve i'râbı müşkil olanları açıklıyor, gerekli olursa Arap şiiiriyle istişhâdda bulunuyor, tercih ettiği görüş üzere ayeti te'vîl ya da tefsir ediyor, ayetle ilgili hadis ya da seleften nakledilen bir görüş varsa zikrediyor, ele aldığı konuyla ilgili görüşleri topluyor ve aralarından tercihte bulunuyor.”⁵⁵

Ma'rifet, Taberî'nin, tefsirinde istifade ettiği önemli kaynakları saymakta, kullanmadığı kaynaklara da örnekler vermektedir.⁵⁶ Onun reyile tefsire şiddetle karşı çıktığını ve sahâbe ve tâbiünden nakledilen rivayetlere müracaat etmeyi zaruri gördüğünü söylemektedir ki Ma'rifet'e göre bu durum, Taberî'nin tefsirinin sıhhatli olduğuna delil teşkil etmektedir. Rivayetlerin zahiren akla muhalif olması durumunda Taberî'nin makbul te'vîllerde bulunduğunu söyleyen Ma'rifet, müellifin bu tutumundan ötürü özellikle Hanbelîler tarafından şiddetli tenkitlere maruz kaldığını belirtmektedir. Ma'rifet, daha önceki müfessirlerde sıkça yaptığı üzere Taberî'nin de Ehl-i beyt'e bakış açısını müstakil bir başlık altında uzunca işlemektedir. Müellif bu bağlamda Taberî'nin Şîliğe çok yakın olduğunu, tefsir ve tarih kitabında Ehl-i beyt sevgisinin açıkça görülebildiğini ve Ehl-i beyt imamlarından her bahsettiğinde onlara rahmet okuyup hürmette bulunduğunu söylemektedir.⁵⁷ Ayrıca Taberî'nin tathîr ayetini,⁵⁸ ed-dayru'l-meşvî hadisini,⁵⁹ Gadîr-i Hum olayını ve mağara olayının geçtiği ayeti⁶⁰ Şîa'ya mutabık şekilde yorumladığını dile getiren Ma'rifet, onun bazı

⁵⁵ Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 2/741.

⁵⁶ Mesela Ma'rifet; Taberî'nin Mukâtil b. Süleyman, Muhammed b. Sâib el-Kelbî ve Muhammed b. Ömer el-Vâkidî'nin kitabından tefsirine bir şey katmadığını, bu isimleri töhmet altındaki kimseler olarak kabul ettiğini söylemektedir. Ma'rifet, *Tefsîr*, 2/740, 741.

⁵⁷ Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 2/747-750.

⁵⁸ el-Ahzâb 33/33:“Evlerinizde oturun ve daha önce Câhiliye döneminde olduğu gibi açılıp saçılmayın, namazı güzelce kılın, zekâtı verin, Allah'a ve resulüne itaat edin. Ey peygamber ailesi! Allah sizi sadece günah kirlerinden arındırmak ve sizi tertemiz yapmak istiyor.”

⁵⁹ ed-Dayru'l-meşvî, kızarmış kuş anlamına gelmektedir. Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber'e (s.a.v) kızarmış bir kuş getirilmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber:“Allah'ım, bu kuşu benimle beraber yemesi için sana en sevgili olan kulunu bana gönder” diye dua etmiştir. Daha elini ete uzatmadan Hz. Ali çıkagelmiştir. Hz. Peygamber ona:“Ne kadar da geç kaldın ey Ali!” deyip kendisiyle beraber yemesini emretmiştir. Ebûbekir Ahmed b. Amr Bezzâr, *Müsnedü'l-Bezzâr el-menşûr bi ismi'l-Bahri'z--zeħhâr*, thk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullah (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1430/2009), 9/287; Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mizân*, thk. Dâiratü'l-Ma'ârifî'n-Nizâmîyye (Beyrût: Müessesetü'l-A'lemî, 1391/1971), 1/37.

⁶⁰ et-Tevbe 9/40:“Siz peygambere yardımcı olmasanız da önemli değil. Nitekim inkârcılar onu, iki kişiden biri olarak yurdundan çıkardıklarında Allah ona yardım etmişti: Hani onlar mağaradaydılar; arkadaşına “Tasalanma! Allah bizimle beraberdir” diyordu. Derken Allah ona kendi katından bir güven duygusu indirdi, sizin göremediğiniz askerlerle onu destekledi ve inkârcıların sözünü değersiz hale getirdi. Allah'ın sözü ise en yücedir. Çünkü Allah mutlak galiptir, hikmet sahibidir.”

meselelerde de âmme⁶¹ korkusuyla konuşmadığını iddia etmektedir. Hatta müellife göre Taberî'nin gece defnedilmesinin sebebi, kendisini Şîlikle itham eden âmme mensuplarıdır.⁶²

Görüldüğü üzere her iki müellifin de Taberî'nin tefsirine bakış açısı son derece olumludur ve tefsir hakkında çok değerli bilgiler vermişlerdir. Müelliflerin, Taberî'nin, tefsirinde izlediği metoda dair verdikleri bilgilerin büyük ölçüde mutabık olduğunu tespit etmekteyiz. Bunun yanı sıra *Câmi'u'l-beyân*'ı tanıtmak adına bazen farklı başlıklar üzerinde durduklarını görmekteyiz. Ayrıca müelliflerin bu tefsire yönelik incelemelerinde eleştireceğimiz bazı hususlar var. Öncelikle Zehebî'nin, Taberî'nin tefsirini günümüze ulaştırmış ilk tefsir olarak nitelemesini doğru bulmuyoruz ki bu konuyu daha önce izah etmiştik. Ma'rifet ise birçok kez karşılaştığımız üzere müfessirleri, Hz. Ali ve Ehl-i beyt sevgisini merkeze alarak değerlendirmeye tabi tutmaktadır ki müellifin bu tutumu ilmî olmaktan çok mezhebîdir. Diğer bir eleştiri olarak Ma'rifet'in, "Taberî, âmmeden korkularak gece defnedilmiştir, çünkü Şîlikle itham ediliyordu." şeklindeki tespitine ihtiyatla yaklaşılması gerektiği kanaatindeyiz. Çünkü bu konuda farklı rivayetler olmakla beraber tespit ettiğimiz üzere Taberî'nin gece defnedilmesinin asıl sebebi Şîlikle itham edilmesi değil, Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) hakkında söylediği bazı sözler ve Hanbelî mensuplarınca kabul görmeyen bazı görüşleridir.⁶³

5.3. Feyz el-Kâşânî ve *Kitâbü's-Şâfi fi tefsiri'l-Kur'ân*'ı

Müelliflerin rivayet tefsirleri bağlamında üzerinde durdukları en önemli isimlerden birisi de Şîî alim Kâşânî'dir. Dirayet ve rivayet literatürüne hakim olduğu belirtilen müfessir, İslami ilimlerin farklı dallarında çokça eser telif etmiştir. Zehebî, Kâşânî'nin *eş-Şâfi fi tefsiri'l-Kur'ânî'l-Kerîm* adlı tefsirini "Yerilen Reyle Yapılan Tefsir veya Bidatçı Fırkaların Tefsiri" başlığı altında, Şîî tefsirler içerisinde ele almaktadır. Kitabında Kâşânî'nin tefsirine çok fazla yer ayırmıştır. Bu tefsirin mezhep taassubuyla yazılmış, Ehl-i beyt ve imamların rivayetlerine dayanan ve İmâmiyye İsnâaşeriyye esasları doğrultusunda ayetlerin kısa kısa açıklandığı bir kitap olduğunu söylemektedir. Kâşânî'nin, tefsirinde ortaya koyduğu görüşleri başlıklar hâlinde verip kendisine sert eleştiriler yöneltmektedir. Zehebî Kâşânî'nin; Kur'ân-ı Kerîm'i en iyi Ehl-i beyt'in anladığını ve onun bütün ilmini topladığını savunduğunu, Ehl-i beyt'ten gelen rivayetlerle yapılan tefsiri gerçek tefsir olarak görüp diğer tefsirleri kötülediğini ve Kur'ân'ın çoğunun Ehl-i beyt taraftarları ve düşmanları hakkında indiğini

⁶¹ Tespit ettiğimiz üzere Ma'rifet, *âmme* lafzıyla Ehl-i sünnet'i kastetmektedir.

⁶² Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 2/750.

⁶³ "Taberî'nin gece defnedilme sebebi bazı mutaassıp Hanbelîlerin Taberî'ye karşı tutumuydu. Taberî, fakihlerin ihtilaflarını içeren bir kitap telif etti ve bu kitapta Ahmed b. Hanbel'e yer vermedi. Sebebi sorulunca da 'O fakih değildi, yalnızca bir muhaddisti.' şeklinde cevap verdi." Ebü'l-Hasan Ali b. İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmirî (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1418/1997), 6/677, 678.

iddia ettiğini dile getirmektedir.⁶⁴ Müellif, Kâşânî'nin Kur'ân'ın tahrif ve tebdili konusunda kabul edilmesi mümkün olmayan bazı görüşler serdettiğini, mezhebî taassupla Kur'ân lafızlarını alakasız manalara hamlettiğini, Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ayşe gibi bazı sahâbîleri kötülediğini, tefsir yaparken Hz. Ali'nin velâyetine delil ürettiğini, ülü'l-emr anlayışını Ehl-i beyt ve imamlara tahsis ettiğini, takiyeye ve mut'â nikâhını hak kabul ettiğini, abdestte ayakları yıkamayacağı değil meshi farz olarak gördüğünü, ru'yetullah ve kulların fiilleri konusunda Mutezile'ye uyduğunu fakat sihrin varlığını ve şefaati kabul ettiğini dile getirmektedir.⁶⁵ Kâşânî'nin tefsirinde yalan ve uydurma rivayetlerin kol gezdiğini söyleyen Zehebî, bu rivayetlerin metinlerinden uydurma oldukları kolaylıkla anlaşılabilir için sıhhat tahlillerini yapmaya bile gerek olmadığı kanaatinde.

Ma'rifet, Kâşânî'nin tefsirine oldukça az yer vermiş ve bu tefsiri "Rivayet Tefsirleri" başlığı altında ele almıştır. Kâşânî'nin fakih, muhaddis, filozof ve arif bir kimse olduğunu belirtmektedir. Ma'rifet, Kâşânî'nin büyük, orta ve küçük hacimli olmak üzere üç tefsirinin bulunduğunu; önce *eş-Şâfi* adlı tefsiri kaleme aldığını, sonra bu tefsiri ihtisâr edip *el-Aşfâ'î*'yi, daha sonra bunu da ihtisâr edip *el-Muşaffâ'î*'yi meydana getirdiğini söylemektedir.⁶⁶ Müellif, Kâşânî'nin Kur'ân-ı Kerîm'in bütün ayetlerini tefsir ettiğini, rivayet ve dirayet yöntemini birlikte kullandığını, Beyzâvî'den ibâreler naklettiğini ve rivayet ettiği hadisleri Ehl-i beyt'in imamlarından aldığını belirtmektedir. Daha sonra Ma'rifet, Kâşânî'nin, tefsirine on iki bölümden müteşekkil bir mukaddimeyle başladığını, bu mukaddimenin tefsir mukaddimelerinin en güzellerinden olduğunu ifade etmekte ve bu mukaddimeyi özetle paylaşmaktadır. Ma'rifet, her ne kadar zayıf rivayetler içersede Ehl-i beyt imamlarından gelen tefsir ve te'vîl rivayetlerini toplaması hasebiyle Kâşânî'nin tefsirinin nefis bir tefsir olduğu kanaatinde. Bununla beraber, tefsirine almış olduğu rivayetlerin sıhhatini araştırmamış ve tefsirinde isrâiliyyât türü haberlere yer vermiş olmasından ötürü Kâşânî'yi eleştirmiştir.⁶⁷

Müelliflerin, Kâşânî'nin tefsirine bakışlarının birbirinden çok farklı olduğu açıkça

⁶⁴ Zehebî, *et-Tefsîr*, 2/136.

⁶⁵ Zehebî, *et-Tefsîr*, 2/161, 162.

⁶⁶ Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 2/784.

⁶⁷ Mesela Ma'rifet şöyle demektedir: "Kâşânî'yi Hârût ve Mârût hakkında -Beyzâvî'nin tefsirinde zikrettiği- isrâiliyyât nevinden bir kısra anlatırken görüyoruz: 'O ikisi şarap içip putlara secde ettiler ve zina ettiler.' Daha sonra Kâşânî, garip bir te'vîl yaparak şöyle diyor: 'Bundan murat iki melek olabilir. Bunlar ruh ve kalptir. Bu ikisi ruhani alemde. Hakkı ikame etmeleri için cismani aleme düşürülmüşlerdir. Ama onlar dünya hayatının güzelliğine kanmışlardır...' Kâşânî'nin naklettiği bu kıssadan sonra Ma'rifet, onu sitemkâr bir dille eleştirmektedir: "Kâşânî'nin fakih ve seçkin bir muhakkık olarak, saçma isrâiliyyât kıssalarını terk etmesi çok daha iyi olurdu. Ve lev ki bu isrâiliyyât kıssaları iftirayla Ehl-i beyt'ten nakledilmiş olsa bile durum budur. Kâşânî'nin te'vîl etmeden, isrâiliyyât kıssasını direkt terk etmesi çok daha iyi olurdu." Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 2/783, 784. Bu kıssanın tamamı için bk. Muhammed b. Murtazâ Molla Muhsin el-Feyz el-Kâşânî, *Kitâbü's-Şâfi fi tefsîri'l-Çur'ân*, thk. Seyyid Muhsin el-Hüseynî el-Emînî (Tahrân: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, 1419/1998), 1/255.

görülebilmektedir. Zehebî'nin diğer tefsirlere nazaran bu tefsire çok fazla yer vermesi ve tefsirin menfi yönleri üzerinde daha çok durması, Ma'rifet'in ise Zehebî'nin bu tefsirle ilgili sert eleştirilerini cevapsız bırakması; müelliflerin bakış açılarına şekil veren önemli faktörlerden birisinin mezhebî görüşleri olduğunu göstermektedir. Zaten Zehebî'nin, Ehl-i sünnet olmayan tefsirleri “Yerilen Reyle Yapılan Tefsir veya Bidatçı Fırkaların Tefsiri” başlığı altında ele almasından ötürü bazı ilim adamları tarafından eleştirildiğini daha önce belirtmiştik. Ayrıca Ehl-i sünnet tefsirleri kısaca ele alıp diğer tefsirlere dair incelemelerini çok uzatması, hem kitabının insicamını bozmakta hem de büyük hacmine rağmen daha az tefsir ve müfessiri içermesine sebebiyet vermektedir. Bununla beraber Zehebî'nin Kâşânî'ye yönelik eleştirilerinde ilmî üsluba riayet ettiği ve onu birçok konuda makul gerekçelerle eleştirdiği kanaatindeyiz. Ma'rifet'in, Kâşânî'nin tefsirinden övgülerle bahsetmesine rağmen Zehebî'nin bu tefsire yönelik sert eleştirilerini görmezden gelmesi ya da cevapsız bırakması şaşırtıcıdır. Bununla beraber Ma'rifet'in bazı konularda objektif davranıp Kâşânî'yi eleştirdiği de görülmektedir. Sonuç olarak müelliflerin Kâşânî'nin tefsirine dair değerli bir araştırma örneği sunduklarını; fakat özellikle bu tefsirle ilgili incelemelerinde büyük ölçüde mezheplerini baz alarak hareket ettiklerini düşündüğümüzü söyleyebiliriz.

6. Müelliflerin Dirayet Tefsirlerine ve Müfessirlerine Bakışları

Tespit ettiğimiz üzere Zehebî ve Ma'rifet, dirayet tefsirleri başlığı altında on dokuz tefsir ve müfessirini -muhtelif başlıklar altında- müştereken incelemektedir. Bu müfessirler ve tefsirleri; Fahreddîn er-Râzî (öl. 606/1210) ve *Mefâtîhu'l-ğayb*'i, Beyzâvî (öl. 685/1286) ve *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*'i, Neseî (öl. 710/1310) ve *Medâriku't-tenzîl ve haqâ'iku't-te'vîl*'i, Ebüssuûd Efendi (öl. 982/1574) ve *İrşâdü'l-akli's-selîm*'i, Âlûsî (öl. 1270/1854) ve *Rûhu'l-me'ânî*'si, Ebû Hayyân el-Endelûsî (öl. 745/1344) ve *el-Bahrü'l-muhtâ*'i, Celâleddîn el-Mahallî (öl. 864/1459) ve Celâleddîn es-Süyûtî'nin *Celâleyn tefsiri*, Ebû Ali et-Tabersî (öl. 548/1154) ve *Mecme'u'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'an*'i, Şevkânî (öl. 1250/1834) ve *Fethu'l-kadîr*'i, Zemahşerî (öl. 538/1144) ve *el-Keşşâf*'i, Kâdî Abdülcebbâr (öl. 415/1025) ve *Tenzîhu'l-Kur'an 'ani'l-me'tâ'in*'i, Cessâs (öl. 370/981) ve *Ahkâmü'l-Kur'an*'ı, Kiyâ el-Harrâsî (öl. 504/1110) ve *Ahkâmü'l-Kur'an*'ı, İbnü'l-Arabî (öl. 543/1148) ve *Ahkâmü'l-Kur'an*'ı, Mikdâd es-Suyyûrî (öl. 828/1425) ve *Kenzü'l-ırfân fi'l-fikhi'l-Kur'an*'ı, Sülâî (öl. 832/1429) ve *es-Semerâtü'l-yâni'a ve'l-ahkâmü'l-vâdîhatü'l-kâtî'a'sı*, Tantâvî Cevherî (öl. 1359/1940) ve *el-Cevâhir fi tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerîm*'i, Reşîd Rızâ (öl. 1354/1935) ve *Tefsîru'l-menâr*'ı ve Muhammed Mustafa el-Merâğî (öl. 1364/1945) ve *Tefsîru'l-Merâğî*'sidir. Biz bu bölümde müelliflerin, Fahreddîn er-Râzî'nin *Mefâtîhu'l-ğayb*'ına ve Ebû Ali et-Tabersî'nin *Mecme'u'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'an*'ına bakışlarını tahlil edeceğiz.

6.1. Fahreddîn er-Râzî ve *Mefâtîhu'l-ğayb*'i

Müelliflerin dirayet tefsirleri bağlamında üzerinde hassasiyetle durdukları isimlerden birisi Râzî'dir. Râzî, döneminin önde gelen âlimlerinden olup farklı alanlarda birçok eser telif etmiştir. Zehebî, Râzî'nin tefsirini “Caiz Reyle Yapılmış Tefsirler”

başlığı altında incelemektedir. Müellif, önce bu tefsirin Râzî tarafından tamamlanıp tamamlanamadığı konusunu tartışmaktadır. Konuyla ilgili muhtelif görüşler nakleden müellif, bu tefsirin Râzî tarafından tamamlanamadığı kanaatindedir.⁶⁸ Bununla beraber ona göre bu tefsirin tamamında aynı yöntem takip edilmiş olmasından ötürü ne kadarlık bir kısmının Râzî'den sonra tamamlandığı tespit edilememektedir. Zehebî, Râzî'nin ayetler ve sureler arasındaki münasebeti açıklamaya çok önem verdiğini, felsefe ve müspet ilimlerden çokça nakilde bulunduğunu ve fıkıh, usul, nahiv, belagat vb. konularda uzun uzadıya bilgi verdiğini söylemektedir. Râzî'nin, Mutezile'nin görüşlerine ve iddialarına tefsirinde çokça yer verdiğine dikkat çeken müellif, onun bu iddialara cevap verme konusunda yeteri kadar başarılı olamadığı kanaatindedir. Ayrıca Zehebî'nin aktardığına göre birçok ilim adamı, tefsirinde gündeme getirdiği iddiaları istenilen şekilde cevaplayamadığı ve gereksiz konulara girerek sözü uzattığı gerekçesiyle Râzî'yi eleştirmiştir.⁶⁹

Ma'rifet, Râzî'nin tefsirini "Kuşatıcı Tefsirler" başlığı altında incelemektedir. Müellif bu tefsire Zehebî'ye göre daha fazla yer vermiştir. Ma'rifet de Zehebî gibi, Râzî'nin tefsirinin tamamlanıp tamamlanamadığı konusunu tartışmaktadır. Konuyla ilgili bazı ilim adamlarının ve Zehebî'nin görüşlerini aktaran Ma'rifet, Râzî'nin, tefsirini sonuna kadar tamamladığı kanaatindedir.⁷⁰ Ne var ki o da bu tefsire Râzî'den sonra bazı ilavelerde bulunulduğunu düşünmektedir. Müellif, Râzî'nin tefsirinin çok kapsamlı olduğunu, müfessirin usul, kelâm, felsefe vb. birçok alanla ilgili önemli bilgiler verdiğini, bazen gereksiz konulara girip sözü uzattığını ve gündeme getirdiği bazı muğlak meseleleri çözmekle beraber birçok iddiaya ise yeterli cevaplar veremediğini ifade etmektedir. Ma'rifet, Râzî'nin tefsir yöntemini şöyle özetlemektedir: "Râzî önce ayeti zikrediyor, sonra genel anlamda kısaca tefsir ediyor, ayetle ilgili meseleleri zikrediyor ve ayeti kıraat, edebiyat, fıkıh, kelâm vb. yönlerden inceliyor."⁷¹ Müellif, Râzî'nin tefsir yönteminin çok güzel olduğunu söyleyip onun bazı konuları müstakil başlıklar altında incelemesini takdir etmektedir. Râzî'nin, tefsiri için mukaddime yazmadığına ve bu nedenle tefsirinde kullandığı kaynakları zikretmediğine dikkat çekip onun tefsirinde Ebû Müslim el-İsfahânî, Cübbâî, Taberî, Ebû'l-Fütûh er-Râzî vb. âlimlerden yararlandığını dile getirmektedir. Ma'rifet, Râzî'nin bazı meselelere girdiğini fakat bu meseleleri çözemeyerek okuyucuyu şüphe içinde bıraktığını, "Şüpheye Düşürenlerin İmamı" başlığı altında uzun uzadıya ele almaktadır. Râzî'nin

⁶⁸ Örneğin Zehebî, Râzî'nin, tefsirini tamamlamadığını ispatlamak adına Vâkıa 56/24. ayetin tefsirindeki şu ifadeleri nakletmektedir: "Birinci mesele usul konusundadır. İmam Fahrreddîn er-Râzî birçok yerde bu konuya temas etmiştir. Biz de bunların bir kısmına temas edeceğiz." Zehebî, *et-Tefsîr*, 1/251; Ebû Abdillah Muhammed b. Ömer Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1420/1999), 29/398.

⁶⁹ Zehebî, *et-Tefsîr*, 1/252.

⁷⁰ Ma'rifet: "Râzî, tefsirinin yaklaşık yarısına kadar olan kısmına ulaşabildi demek mi? Bunun tasdik edilmesi mümkün değil. Açık olan şu ki, Râzî tefsirini son sureye kadar tamamlamıştır. Tefsirindeki üslup, yöntem, kalem ve beyanın bütünlük arz etmesi de bunu gösterir..." Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 2/875.

⁷¹ Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 2/873.

Ehl-i beyt'e ihtimamını özel bir başlık altında inceleyip onlara ve imamlara karşı son derece hürmetkâr olduğunu takdirle belirtmektedir. Râzî'nin Şîa'ya yer yer "Ravâfız" şeklinde hitap edip lanette bulunmasının ise onun tefsirini çoğaltanların işi olabileceği kanaatindedir. Râzî'nin Şîa'ya yönelttiği bazı eleştirilere de cevaplar vermektedir.⁷²

Müelliflerin, Râzî'nin tefsirini farklı yönleriyle ele aldıklarını ve tefsirle ilgili değerli bilgi ve yorumlar aktardıklarını görmekteyiz. Değerlendirmelerinde çoğunlukla mutabık olduklarını gördüğümüz müellifler yer yer farklı kanaatler de ortaya koymuşlardır. Mesela Zehebî, Râzî'nin tefsirini tamamlayamadığını düşünürken Ma'rifet ise tamamladığı kanısındadır. Kanaatimizce tefsirin tamamının Râzî'ye ait olması - düşük bir ihtimalle- mümkün olmakla beraber büyük ihtimalle tefsiri ondan sonraki bir öğrencisi veya öğrencileri tamamlamıştır.⁷³ Fakat dikkat çekmek istediğimiz husus şu olacak ki bu tefsiri Râzî'nin öğrencisinin/öğrencilerinin tamamlamış olması durumunda bile tefsirin metot ve içeriği fazla değişmeyecektir. Çünkü tespit ettiğimiz üzere Râzî, çalışmalarını etrafındaki seçkin bir öğrenci gurubuyla birlikte yapmıştır ve bu durum hem öğrencilerin Râzî'nin metoduna vâkıf olmalarını hem de tefsirin bir grup çalışması neticesinde meydana gelmesini sağlamıştır.⁷⁴ Son olarak Ma'rifet'in, Râzî'nin tefsirinde karşılaştığı Şîa'yı zemmedici bazı ifadelerin tefsire sonradan eklendiği şeklindeki düşüncesini, müellifin hüsnüzannından kaynaklanan zorlama bir yorum olarak gördüğümüzü ifade edebiliriz.

6.2. Ebû Ali et-Tabersî ve *Mecme'u'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân*'ı

Müelliflerin dirayet tefsirleri bağlamında üzerinde hassasiyetle durdukları diğer bir müfessir ise Tabersî'dir. Tabersî, Şîa'nın önde gelen âlimlerinden olup müfessir, muhaddis ve fakihdir. Birçok eser telif etmiştir. Zehebî, Tabersî'nin *Mecme'u'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân* adlı tefsirini "Yerilen Reyle Yapılan Tefsir veya Bidatçi Fırkaların Tefsiri" başlığı altında, Şîi tefsirler içerisinde ele almaktadır. Zehebî, Tabersî'nin tefsirine çok fazla yer ayırmıştır.⁷⁵ Tabersî'nin tefsirini tanıtmaya müfessirin

⁷² Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 2/889.

⁷³ Fahreddîn er-Râzî'nin tefsirinde, Vâkıa 56/24. ayetin tefsirindeki şu ifadeler, tefsire sonradan eklemeye bulunulduğuna delalet etmektedir: "Birinci mesele usul konusundadır. İmam Fahreddîn er-Râzî birçok yerde bu konuya temas etmiştir. Biz de bunların bir kısmına temas edeceğiz..." Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 29/398.

⁷⁴ Muammer Erbaş: "Bu tefsirin tamamının Râzî'ye ait olduğunu ve eserin yazımına başka bir kimsenin dahil olmadığını ifade etmek mümkün gözükmeyle birlikte, kanaatimizce burada dikkat edilmesi gereken husus; Râzî'nin eserinin devamını kaleme aldığı ifade edilen öğrenci veya öğrencilerin, onun çok yakınında yetişmiş olup, muhtemelen eserin oluşumunun her aşamasıyla ilgili bilgi ve katkıları bulunduklarıdır. Bu nedenle eserin bazı kısımlarını onlar kaleme almış olsalar bile bu, onun içerik ve metodunu fazla etkilemeyecektir." Muammer Erbaş, *Fahreddîn Râzî'nin Kur'ân-ı Kerim'i Tefsir Yöntemi* (İzmir: Birleşik Matbaacılık, 2014), 35.

⁷⁵ Zehebî, Tabersî'nin tefsirine yaklaşık kırk bir sayfa yer verirken Ma'rifet yedi sayfa yer vermiştir. Zehebî, *et-Tefsîr*, 2/86-126; Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 2/856-863.

mukaddimesinden bazı bölümler naklederek başlamaktadır. Böylece bazı Şîilerin onun mukaddimesine dayanarak tefsirin yazılma sebebi olarak anlattıkları tuhaf bir hikâyeye⁷⁶ reddiyede bulunmaktadır. Zehebî, müfessirin tefsirini yazma sebebini ve tefsirde takip ettiği metodu kendi dilinden aktarmaktadır. Tabersî'nin, mukaddimesinde ortaya koyduğu şartlara uyarak güzel bir tertiple tefsir yaptığını, konuları ustaca ele aldığını, kıraat vecihlerine, lügat ve i'râb meselelerine, sebeb-i nüzûle, fihi hükümlere vb. konulara maharetle yer verdiğini ifade etmektedir.⁷⁷ Zehebî, Tabersî'nin tefsirini övmekte ve onu başarılı bulduğunu belirtmektedir. Bununla beraber Tabersî'yi, Şîî görüşlerindeki tutuculuğu, mezhebi doğrultusunda tefsir yapması ve birçok uydurma hadis nakletmesi gibi sebeplerden ötürü eleştirmektedir. Fakat Zehebî'ye göre Tabersî, aşırı Şîî olmayıp inancında çok sapkın değildir. Örneğin Zehebî'nin tespitine göre Tabersî, Kur'ân-ı Kerîm'in tahrif edildiği şeklindeki iddialara karşı çıkmakta, sahâbeden herhangi birini tekfir etmemekte veya onları, adalet ve dindarlıklarına halel getirecek şekilde zemmetmemektedir.⁷⁸ Zehebî, Tabersî'nin tefsirinde ele aldığı bazı konuları uzun uzadıya incelemektedir. Örneğin Hz. Ali'nin imameti, imamların masumiyeti, Mehdi, ric'at, mut'a nikahı, takiyye, abdestte ayakların mesh edilmesi, Ehl-i kitap kadınlarıyla evlilik, ganimetler vb. konuları nasıl ele aldığını müstakil başlıklar altında incelemekte ve tefsirinden çokça örnek nakletmektedir. Tabersî'yi Şîî inançlarını hararetli bir şekilde savunmasından dolayı tenkit etmekle beraber onun, inancında mutedil olduğu kanaatinde dir. Neticede Zehebî, Tabersî'nin tefsirini -eleştirmekle beraber- beğenmiş ve övmüştür.

Ma'rifet bu tefsiri "Kuşatıcı Tefsirler" başlığı altında incelemektedir. Tabersî'nin tefsirini genel hatlarıyla incelemekte ve büyük ölçüde Zehebî'nin bu tefsire yönelik iddialarına cevap vermekle meşgul olmaktadır. Tabersî'nin şahsi ve ilmî kişiliği hakkında bilgiler verdikten sonra müfessirin tefsirindeki mukaddimesinden bölümler paylaşmaktadır. Tabersî'nin, tefsirinde edebiyat, lügat, kıraatler vb. konuları işlediğini ve selevin ve kendinden önceki müfessirlerin görüşlerine yer verdiğini dile getirmektedir.⁷⁹ Tabersî'nin tefsirindeki tertibin çok iyi olduğunu belirterek müfessirin tefsir yöntemini şöyle özetlemektedir: "Önce ayetle ilgili kıraat konusunu ele alıyor, sonra lügat ve i'râba yer veriyor, manayı ortaya koyuyor, sebeb-i nüzûle değiniyor ve ayetle ilgili kısaca varsa anlatıyor." Tefsirle ilgili genel bilgiler veren Ma'rifet daha sonra Zehebî'nin Tabersî'yle ilgili yorumlarını nakledip bu yorumları değerlendirilmektedir. Ma'rifet, Tabersî'nin Şîî görüşleri taassupla savunduğunu söylediği için Zehebî'yi uzunca eleştirmektedir. Örneğin Mâide Sûresi 55. ayetin⁸⁰ sebeb-i nüzûlüne

⁷⁶ Zehebî, Şîilerin şöyle bir kısaca anlattıklarını söylemektedir: "(Özetle) Tabersî öldü sanılıp defnedilmiş. Mezarda uyanmış ama çıkacak yer bulamamış. O anda buradan kurtulursa tefsir yazma adağında bulunmuş. Kefenini çalmak için gelen bir hırsız vasıtasıyla oradan kurtulmuş ve adağını yerine getirmiş." Zehebî, *et-Tefsîr*, 2/87.

⁷⁷ Zehebî, *et-Tefsîr*, 2/91.

⁷⁸ Zehebî, *et-Tefsîr*, 2/90, 125.

⁷⁹ Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 2/857.

⁸⁰ Mâide Sûresi 5/55: "Sizin veliniz ancak Allah'tır, peygamberidir, bir de Allah'ın emrine boyun eğerek namazı

dair Tabersî'nin naklettiği rivayeti⁸¹ savunmanın Şîî mutaassıplığından kaynaklanmadığını ve bu rivayetin *sahîh* olduğunu uzun uzadıya anlatmaktadır. Ma'rifet Tabersî'nin ric'at, Mehdi, takıyye ve abdestte ayakların meshi konularındaki görüşlerinin Kur'ân-ı Kerîm'in zahirine uygun *mütevâtir* rivayetlere dayandığını ifade etmektedir.⁸² Zehebî'yi, sürekli kendi mezhebinin âlimlerinin görüşlerine itimat ettiği gerekçesiyle taassupla suçlamaktadır. Bu noktada Ma'rifet, Şîîlerin içinde Ahbârî adında bir grup olduğunu ve bu grubun akla yeteri kadar değer vermediğini söylemekte; fakat bütün Şîîleri bu grup üzerinden zan altında bırakmanın yanlış olacağına dikkat çekmektedir. Son olarak, Şîî alimleri Mutezile'ye meyletmekle itham etmenin sağlıklı bir yönelim olmadığını ve Şîa'nın Mutezile'yle bazı meselelerde müttefik olmasının gayet doğal olduğunu söylemektedir.⁸³

Görüldüğü üzere her iki müellif de Tabersî'nin tefsirini başarılı bulmaktadır. Bununla beraber müelliflerin mensup oldukları mezheplerinden ötürü müfessire bakış açıları da değişmektedir. Mesela Zehebî, Ehl-i sünnet tefsirlere genelde çok az yer verirken Ehl-i sünnet olmayan tefsirlere oldukça fazla yer vermektedir. Zehebî'nin bazı tefsirlere gereğinden fazla yer vermesi kanaatimizce kitabının insicamını bozup daha az tefsir incelemesine sebebiyet vermekte ve tefsir ve müfessirlere bakış açısında -belli ölçüde- mezhebî yönelimlerinin etkili olduğunu göstermektedir. Bununla beraber Zehebî, Tabersî'nin tefsirine yönelik incelemelerinde objektif/insafı değerlendirilmelerde bulunmuştur. Ma'rifet, Tabersî'nin tefsirine dair önemli bilgiler vermekle beraber büyük ölçüde Zehebî'ye cevap vermeye yönelmiştir. Ma'rifet'in Zehebî'ye birçok konuda itirazda bulunup cevap vermeye yönelmesi, kitabını telif gayesi dikkate alındığında anlaşılabilir bir durumdur. Fakat bu durum, yer yer sözün gereksiz yere uzamasına ve konunun dışına çıkılmasına sebebiyet vermiştir. Sonuç olarak her iki müellifin Tabersî'nin tefsirine yönelik değerli bilgi ve yorumlar aktardıklarını söyleyebiliriz.

7. Müelliflerin İşârî Tefsirlere ve Müfessirlere Bakışları

Tespit ettiğimiz üzere Zehebî ve Ma'rifet, işârî tefsirler başlığı altında beş tefsir ve müfessirini müştereken incelemektedir. Bu müfessirler ve tefsirleri; Tüsterî (öl. 283/896) ve *Tefsîru'l-Kur'ân'i'l-'azîm*'i, İbn Arabî (öl. 638/1240) ve kendisine atfedilen tefsirler, Rûzbihân el-Baklî (öl. 606/1209) ve *Arâ'isü'l-beyân*'ı, Necmeddîn Dâye (öl.

dosdoğru kılan, zekâtı veren müminlerdir."

⁸¹ Bu rivayete göre (özetle); mescitte bir dilenci bir şeyler istedi ama hiç kimse ona bir şey vermedi. Hz. Ali o sırada rüküdaydı. Sağ elinin küçük parmağını -o parmağına yüzük takardı- dilenciye uzattı. Dilenci parmağından yüzüğü almak için Hz. Ali'ye yöneldi. Bu olay Hz. Peygamber'in (s.a.v) yanında gerçekleşti. Hz. Peygamber'in (s.a.v) namazı bitince Cebrâil ona Mâide Sûresi'nin 55. ayetini getirdi. Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 2/859-861. Müelliflerin hakkında tartıştıkları rivayet bazı Ehl-i sünnet kaynaklarında da geçmektedir. Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 12/383; Abdurrahman b. Ebî Bekir Celâleddîn es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-menşûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1433/2011), 3/105.

⁸² Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 2/861.

⁸³ Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 2/863.

654/1256) ve Alâü'd-Devle'nin (öl. 736/1336) *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye'si* ve Sülemî (öl. 412/1021) ve *Hakâ'îku't-tefsîr*'idir. Biz bu bölümde müelliflerin, Tüsterî'nin *Tefsîru'l-Çur'âni'l-azîm*'ine ve İbn Arabî'ye atfedilen tefsirlere bakış açılarını tahlil edeceğiz.

7.1. Tüsterî ve *Tefsîru'l-Çur'âni'l-azîm*'i

Müelliflerin işârî tefsirler başlığı altında ele aldıkları en önemli müfessirlerden birisi Tüsterî'dir. Nitekim Tüsterî, işârî tefsir geleneğinin öncü ve kaynak isimlerindedir. Müellifler, Tüsterî'nin tefsirini "İşârî Tefsirler" başlığı altında genel hatlarıyla ele almışlardır. Zehebî'nin kanaatine göre bu tefsiri Tüsterî telif etmemiştir. Tüsterî'nin ayetlere yönelik açıklamalarını Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-Beledî'nin bir araya topladığını ve tefsirin bu şekilde oluştuğunu düşünmektedir.⁸⁴ Zehebî, bu tefsirin küçük hacimli olduğunu ve her surenin belli ayetlerinin tefsirini içerdiğini söylemektedir. Tüsterî'nin tefsir anlayışını göstermek adına mukaddimesinden nakilde bulunarak ona göre her ayetin *zâhir*, *bâtın*, *had* ve *matla'* olmak üzere dört anlamı bulunduğunu ifade etmektedir.⁸⁵ Zâhirden kasıt ayetlerin okunması, bâtın anlaşılması, had helallerle haramlar, matla' ise Allah'tan gelen bir güçle ayetlerin anlamlarının kalbe doğmasıdır. Zehebî, Tüsterî'nin işârî anlamları verirken bazen tuhaf anlamlardan söz ettiğini belirtmekte, onun sadece işârî anlamlarla iktifa etmeyip bazen zâhirî ve işârî manayı birlikte verdiğini, bazen de sadece işârî veya sadece zâhirî anlamı vermekle yetindiğini,⁸⁶ belli ölçüde nefis tezkiyesi ve ahlaki konulara yer verdiğini ve salih insanların hikayelerini anlattığını söylemektedir.

Ma'rifet'in, Tüsterî'nin tefsiriyle ilgili verdiği bilgilerin neredeyse tamamının Zehebî'yle aynı olduğunu görmekteyiz. Müellifin, Zehebî'den farklı olarak sadece şu tespitte bulunduğunu söyleyebiliriz: Üçüncü yüzyılda ayetlerin te'villerine bağlı bâtınî tefsir anlayışı Tüsterî'yle başlamıştır.⁸⁷ Ma'rifet, Zehebî'ye mutabık olarak Tüsterî'nin tefsirini Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-Beledî'nin derlediğini, hacmi küçük olan bu tefsirin sadece belli ayetlerin tefsirini içerdiğini, Tüsterî'ye göre her ayetin *zâhir*, *bâtın*, *had* ve *matla'* olmak üzere dört anlamı⁸⁸ bulunduğunu, işârî anlamları verirken bazen tuhaf manalardan söz ettiğini, sadece işârî anlamlarla yetinmediğini; bazen zâhirî ve işârî anlamı birlikte verdiğini, bazense sadece zâhirî veya sadece işârî anlamı vermekle yetindiğini ve ayetleri tefsir ederken sûflerden hikayeler

⁸⁴ Zehebî: "O, tefsirde çoğu zaman 'Ebûbekir dediki: Sehl'e şunun anlamı hakkında soruldu, o da şunu söyledi' der. Ebûbekir onun görüşlerini bu kitaba yerleştirmiş ve bu tefsiri ona nispet etmiştir." Zehebî'nin dikkat çektiği bu tarz kullanımların tefsirde yer aldığına dair bk. Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh *et-Tüsterî, Tefsîru't-Tüsterî*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnü's-Sevd (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1423/2002), 22, 26, 35, 44.

⁸⁵ Zehebî, *et-Tefsîr*, 2/333.

⁸⁶ Zehebî, *et-Tefsîr*, 2/334.

⁸⁷ Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 2/961.

⁸⁸ Bu kavramları Ma'rifet de Zehebî gibi açıklamaktadır: "Zâhiri; ayetlerin okunması, bâtın anlaşılması, haddi helaller ve haramlar, matla' ise Allah'tan gelen bir anlama gücüyle ayetlerin anlamlarının kalbe doğmasıdır." Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 2/961, 962.

aktardığını söylemektedir.⁸⁹

Müellifler, Tüsterî'nin tefsirini tanıtmak adına yeterli ve değerli bilgiler vermişlerdir. Bununla beraber bu tefsirle ilgili verdikleri bilgilerin neredeyse tamamı aynıdır. Bu tespit doğrultusunda Ma'rifet'in, Tüsterî'nin tefsiriyle ilgili verdiği bilgileri Zehebî'den özetlediği düşünülebilir. Fakat tespit ettiğimiz üzere Ma'rifet yer yer özgün tespitlerde bulunmaktadır. Ayrıca Tüsterî'nin tefsiriyle ilgili verdiği örneklerin tamamı Zehebî'den farklıdır. Aslında müelliflerin, inceledikleri tefsirlere ve müfessirlere dair büyük ölçüde mutabık bilgiler vermeleri doğaldır. Dolayısıyla Ma'rifet'in, kitabında aktardığı bilgi ve yorumlarda -taklide düşmeksizin- Zehebî'yle mutabık olması anlaşılabilir bir durumdur. Ma'rifet'in Zehebî'den büyük ölçüde istifade ettiğini ise daha önce birçok kez belirtmiştik.

7.2. İbn Arabî'ye Atfedilen Tefsirler

Müelliflerin işârî tefsirler başlığı altında ele aldıkları önemli isimlerden birisi de İbn Arabî'dir. Tasavvuf geleneğinin en meşhur simalarından olan İbn Arabî'ye atfedilen tefsirler ve bu tefsirlerin kime ait olduğu meselesi, müellifler arasında ciddi bir tartışma konusudur. Zehebî, iki cilt olarak basılan bir tefsirin İbn Arabî'ye isnat edildiğini fakat bu tefsirin ona aidiyetini kabul edenler olmakla beraber Abdürrezzâk el-Kâşânî'ye ait olduğunu savunanların da var olduğunu söylemektedir. Zehebî'nin belirttiğine göre Muhammed Abduh bu tefsirin Kâşânî'ye ait olduğunu söylemekte ve onu Bâtinî olarak görmektedir. Abduh gibi Zehebî de bu tefsirin Kâşânî'ye aidiyetini kabul etmekte, fakat bazı delillere dayanarak Kâşânî'nin Bâtinî olmadığını söylemektedir. Zehebî'ye göre bu tefsir ya revaç bulması için ya da içindeki vahdet-i vücûd anlayışının çokluğundan dolayı İbn Arabî'ye nispet edilmiştir.⁹⁰ Zehebî bu tefsirin Kâşânî'ye ait olduğunu üç maddede ispat etmeye çalışmaktadır: 1) Tefsirin bütün yazma nüshaları Kâşânî'ye nispet edilmektedir. 2) *Keşfü'z-zünûn'daki* kayıtlar Kâşânî'ye ait olduğunu göstermektedir. 3) Tefsirde “Şeyhimiz Nûreddîn Abdüssamed” ifadesi vardır ve bu zat Kâşânî'nin şeyhidir.⁹¹ Zehebî, tefsirde nazarî-sûfî anlayışın bulunduğunu, zâhirî tefsire yer verilmediğini ve vahdet-i vücûd düşüncesinin revaçta olduğunu söylemektedir. Ayrıca tefsir, anlaşılması çok güç anlatımlar içermektedir. Zehebî, vahdet-i vücûd anlayışının tefsire kötü bir tesiri olduğu kanaatinde. Verdiğimiz bilgilerden anlaşıldığı üzere Zehebî, ilgili tefsirin İbn Arabî'ye aidiyetini kabul etmemektedir. Müellif, İbn Arabî'nin tefsir yöntemini, özel bir başlık altında -ona ait müstakil bir tefsir olmadığını belirterek farklı eserlerinde ele aldığı ayetlere yönelik açıklamalarını baz alıp- anlatmaktadır.

Zehebî sadece, İbn Arabî'ye en çok nispet edilen tefsir hakkında incelemelerde bulunmuştu. Ma'rifet ise İbn Arabî'ye nispet edilen üç ayrı tefsir üzerinde durmaktadır. Bu tefsirler; *İcâzü'l-beyân fi't-terceme 'ani'l-Çur'ân, Raḥme mine'r-Raḥmân fi tefsîr*

⁸⁹ Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 2/962, 963.

⁹⁰ Zehebî, *et-Tefsîr*, 2/356.

⁹¹ Zehebî, *et-Tefsîr*, 2/350, 351.

ve *işârâtü'l-Ḳur'ân* ve *Tefsîru'l-Ḳur'ânî'l-Kerîm*'dir. Ma'rifet, *Îcâzü'l-beyân* adlı tefsirin İbn Arabî'ye aidiyetine dair bilgi vermemekte, *Raḥme mine'r-Raḥmân*'ı Mahmud Mahmud el-Ğarrâb'ın, İbn Arabî'nin kitaplarındaki açıklamalarından derlediğini belirtmektedir. Yaptığı incelemeler neticesinde *Tefsîru'l-Ḳur'ânî'l-Kerîm*'in ise -Zehebî'nin Kâşânî'ye nispet ettiği tefsirin- İbn Arabî'ye aidiyetini tercihe şayan bulmaktadır.⁹² Müellif bu bağlamda İbn Arabî'nin müstakil bir tefsiri olduğuna yönelik deliller sunmakta⁹³ ve bu tefsiri İbn Arabî'ye nispet etmekten çekinen Abduh'a eleştiriler yöneltmektedir.⁹⁴ Ma'rifet, ilgili tefsirin Kâşânî'ye ait olduğu iddiasına karşı çıkararak Zehebî'ye üç maddede cevap vermektedir: 1) Bu tefsiri Kâşânî nesh etmiş (çoğaltmış) olabilir ve kitabın nâsihi olan Kâşânî'nin ismi, zamanla sonraki nüssâhlar/çoğaltanlar tarafından metne sokulmuştur, bunda bir tenakuz yoktur. 2) Hâcî Halîfe *Keşfü'z-zünûn*'da bu tefsiri Kâşânî'ye nispet etmiştir. Ne var ki Hâcî Halîfe'nin nüshası tam değildir ve tefsirin tam nüshası Türkiye'deki Süleymâniye Kütüphanesindedir. 3) Nüreddîn Abdussamed yedinci yüzyılın sonlarına doğru, İbn Arabî de H. 638'de vefat etmiştir. Dolayısıyla karşılaşmış olmaları mümkündür.⁹⁵ Bu tefsirin içeriğiyle ilgili Zehebî'yle aynı doğrultuda bilgiler veren Ma'rifet, tefsirin İbn Arabî'ye aidiyeti hususunda Abduh ve Zehebî'ye muhalefeten şu sonuca varmaktadır:

“Tercihe şayan olan, bu tefsirin İbn Arabî'ye nispet edilmesidir. Özellikle ona nispetinin şöhret bulmuş olması ve bu nispetin herhangi bir probleme yol açmaması bunu gerektirir. İbn Arabî'nin diğer eserleriyle bu tefsir arasındaki şiddetli benzerlik, bu nispeti doğrular.”⁹⁶

Müellifler, İbn Arabî'ye nispet edilen tefsirin aidiyeti hususunda farklı sonuçlara varmışlardır. Açıkçası müelliflerin delillerini inceledikten sonra bu tefsirin kime ait olduğu hususunda fikir beyan etmek bizim için oldukça güçtür. Kanaatimizce müelliflerin bu tefsiri İbn Arabî'ye nispet etme konusundaki ihtilaflarında, ona bakışları oldukça etkili olmuştur. Çünkü Abduh ve Zehebî'nin İbn Arabî'ye karşı müspet yaklaşımları ve Ma'rifet'in onu sert eleştirilerle değerlendirmesine sebep olan menfi yaklaşımı; bu üç müellifin, içerisinde dinen sakıncalı görüşler barındıran bir tefsiri İbn Arabî'ye nispet etme konusunda farklı yönelimlerde bulunmalarına etki etmiştir. Ayrıca Ma'rifet'in İbn Arabî'ye nispet edilen farklı tefsirler üzerinde durması,

⁹² Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 2/997.

⁹³ Ma'rifet, İbn Arabî'nin meşhur kitaplarında ona ait müstakil bir tefsir olduğunu kanıtlar nitelikte bazı ibareler bulunduğunu söylemekte ve bu tespitini delillendirmek adına *el-Fütûhât*'ta zikredilen bu tür ibarelere yer vermektedir. Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 2/985, 986.

⁹⁴ Ma'rifet, Muhammed Abduh'un İbn Arabî'ye nispet edilen tefsirdeki bazı aşırılıkları gerekçe göstererek bu tefsirin ona ait olamayacağını düşünmesine hayret etmekte ve İbn Arabî'nin kitaplarından, aşırı fikirlerine örnek niteliğinde nakillerde bulunarak Abduh'a cevap vermektedir. Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 2/997.

⁹⁵ Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 2/988, 997.

⁹⁶ Ma'rifet, *et-Tefsîr*, 2/989; İbn Arabî, *Tefsîru'l-Ḳur'ân li İbni'l-'Arabî* (Ürdün: Vakfiyyetü'l-Emîr Gâzî li'l-Fikri'l-Kur'ânî, 1433/2012), 797, 798.

incelemesini zengin hâle getirmiştir.

Sonuç

Zehebî ve Ma'rifet, İslami ilimlerin birçok dalında önemli eserler vermişlerdir. Müelliflerin tefsir tarihi türündeki *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* adlı eserlerinde, tefsirler ve müfessirlere dair çok önemli/değerli bilgiler verilmektedir. Zehebî, hakkında bilgi verdiği müfessirlerden Ehl-i sünnet olmayanları yer yer mezhebî bir tutumla, Ma'rifet ise ele aldığı müfessirleri büyük ölçüde Şâ'nın inançları açısından değerlendirmeye tabi tutmuştur. Dolayısıyla her iki müellifin, bazı tefsir ve müfessirleri incelerken yer yer mezhebî yönelimlerinin etkisinde hareket ettiklerini görmekteyiz.

Müelliflerin farklı mezheplere mensup olmaları, yer yer farklı fikirleri savunmalarına sebebiyet vermiştir. Fakat her ne kadar farklı mezheplere mensup olsalar da tefsirlere ve müfessirlere yönelik aktardıkları bilgi ve yorumlar çoğunlukla mutabiktir. Ayrıca inceledikleri müfessirlerle ilgili büyük ölçüde objektif/insafli değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

Zehebî, özellikle Ehl-i sünnet olmayan müfessirlerin tefsirlerine dair çok fazla bilgi vermiş ve bazen gereksiz konulara girerek sözü uzatmıştır. Bu durum, kitabında daha az tefsir ve müfessiri ele almasına sebebiyet vermiştir. Ma'rifet ise ele aldığı birçok tefsir ve müfessire yönelik incelemelerini çok kısa tutmuştur. Bu sayede kitabında daha çok tefsir ve müfessiri incelemiş; fakat ele aldığı birçok tefsir ve müfessire yönelik yeteri kadar bilgi vermeden konuyu çok yüzeysel olarak işlemiştir.

Zehebî'nin kullandığı tasnif sistemi, mezhebî taassup içerdiği gerekçesiyle eleştirilmiştir. Ayrıca Zehebî, ele aldığı tefsir ve müfessirleri klasik denilebilecek tarzda genel başlıklar altında incelemiştir. Ma'rifet ise daha zengin bir tasnif sistemi kullanıp tefsir ve müfessirleri farklı/çeşitli başlıklar altında incelemiştir. Bununla beraber Ma'rifet, Ehl-i beyt'in tefsirini dönem ve muhteva ayırt etmeksizin müstakil bir başlık altında ele almıştır ki bu yöntemi ilmî olmaktan çok mezhebîdir.

Zehebî, çokça kaynak kullanarak çalışmasını verimli hale getirmiştir. Buna karşılık Ma'rifet, kanaatimizce kullandığı kaynaklar açısından onun kadar başarılı değildir. Ayrıca tespit ettiğimiz üzere Ma'rifet, bazı tefsir ve müfessirlere dair bilgi ve yorumlar aktarırken Zehebî'den çokça nakilde bulunmuş, yer yer onu taklide düşmüştür.

Müellifler, meşhur tefsirlerin çoğunu incelemekle beraber birçok tefsir çalışmasını da atlamışlardır. Özellikle Osmanlı dönemi tefsir çalışmalarına neredeyse hiç yer vermemişler, modern dönem tefsir çalışmaları bağlamında ise Mısır ve İran coğrafyası dışındaki çalışmalara pek değinmemişlerdir. Ayrıca müellifler sadece Arapça ve Farsça olarak telif edilmiş tefsirleri ele almışlardır.

İncelemelerimiz neticesinde tespit ettiğimiz üzere Zehebî ve Ma'rifet, eserlerinde tefsir sahasının öne çıkan elli üç simasını ve otuz dört tefsir kitabını müştereken ele almıştır. Bununla beraber Zehebî, Ma'rifet'ten farklı olarak tefsir sahasının öne çıkan

on yedi siması ve on bir tefsir kitabını; Ma'rifet ise Zehebî'den farklı olarak tefsir sahasının öne çıkan yüz on iki siması ve elli iki tefsir kitabını ele almıştır. Dolayısıyla ele aldıkları şahıs ve eserlerin sayısı açısından Ma'rifet daha öndedir. Fakat Ma'rifet birçok tefsiri sadece birkaç cümleyle tanıtmıştır ki bu durum, çalışmasının istifade edilebilirliği açısından önemli bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Zehebî ve Ma'rifet'in kitapları; tefsir tarihi konuları, tefsirler ve müfessirler hakkında çok değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Fakat bu kitaplar, içerik yönünden yeterli kadar zengin değildir. Tefsirleri ve müfessirleri tanıtan kapsamlı bir literatür çalışması hazırlayabilmek için şahsi çalışmalar yerine grup çalışmalarına yönelmek daha uygun olacaktır. Bu sayede çok daha istifade edilebilir, zengin içerikli çalışmalar ortaya çıkacaktır.

Yaptığımız tahlil ve tespitlerden hareketle tefsir tarihi edebiyatını zenginleştirme adına birtakım tavsiyelerde bulunabiliriz: Öncelikle farklı ülkelerden üyeleri bulunan tefsir alanında uzman bir heyet oluşturulmalıdır. Bu heyet, internet ortamında kolayca ulaşılabilecek son derece kapsamlı, her türden -farklı metot ve dillerde telif edilmiş- tefsiri içine alan ve farklı dil seçenekleri bulunan dijital bir kitaplık oluşturacaktır. Bu dijital kitaplık, kontrolü altında bulunduğu heyet tarafından sürekli güncellenip geliştirilecektir. Farklı dil seçenekleri bulunan, son derece kapsamlı bir dijital tefsir kütüphanesinin kurulması, kişisel girişimlerden ziyade uluslararası kurumlar eliyle gerçekleştirilebilecek bir projedir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *Müsnedü'l-imâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 45 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2001.
- Bezzâr, Ebûbekir Ahmed b. Amr. *Müsnedü'l-Bezzâr el-menşûr bi ismi'l-Bahri'z-zehhâr*. thk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullah. 18 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1430/2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u'l-müsnedü's-şâhihu'l-muhtasar min umûri Resûlillâh şallallahü 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*. thk. Muhammed b. Zühayr Nâsir en-Nâsir. Beyrût: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Tefsirde Mukâtil b. Süleyman ve Eserleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/1 (1976), 1-35.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 7. Basım, 2015.
- Cündioğlu, Düccane. "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: 'Osmanlı Tefsir Mirası' ". *İslâmiyât* 2/4 (1999), 51-74.
- Cünük, Mustafa. *İbn Abbâs Rivayetlerinde İsrailiyyât (Sahîfetü Ali b. Ebî Talha ve Taberî Örneği)*. Karabük: Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çalışkan, İsmail. "Tefsir Tarihi Tasavvurunun Yeniden İnşâ Edilmesinin Gerekliliği Üzerine". *İslâmiyât* 8/1 (2005), 11-24.
- Çelik, Ersin. *Şîa'da Kur'an Tarihi ve Kur'an İlimleri -Muhammed Hâdî Ma'rîfet Örneği-*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 56. Basım, 2019.
- Erbaş, Muammer. *Fahreddîn Râzî'nin Kur'ân-ı Kerîm'i Tefsir Yöntemi*. İzmir: Birleşik Matbaacılık, 2014.
- Feyz el-Kâşânî, Muhammed b. Murtaşâ Molla Muhsin. *Kitâbü's-Şâfi fi tefsiri'l-Çur'ân*. thk. Seyyid Muhsin el-Hüseynî el-Emînî. 7 Cilt. Tahrân: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, 1419/1998.
- Habibov, Aslan. "Çağdaş Şii/İmâmî Tefsir Tarihi Yazıcılığı". *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*. ed. Mustafa Karagöz. 221-245. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Habibov, Aslan. "Şii Tefsir Geleneği". *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*. ed. Mehmet Akif Koç-İsmail Albayrak. 2/57-93. Ankara: Otto, 2. Basım, 2015.
- Humeydî, Ebûbekir Abdullah b. Zübeyr b. İsa. *Müsnedü'l-Humeydî*. 2 Cilt. Dâru's-Sekâ, Dımaşk, 1417/1996.
- İbn Arabî. *Tefsîru'l-Çur'ân li İbni'l-'Arabî*. Ürdün: Vakfiyyetü'l-Emîr Gâzî li'l-Fikri'l-Kur'ânî, 1433/2012.

- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Lisânü'l-Mîzân*. thk. Dâiratü'l-Ma'ârifî'n-Nizâmîyye. 7 Cilt. Beyrût: Müessesetü'l-A'lemî, 2. Basım, 1391/1971.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed İzzeddîn. *el-Kâmil fî't-târîh*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmirî. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1418/1997.
- Ma'rifet, Muhammed Hâdi. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn fi sevbihî'l-kaşib*. 2 Cilt. Meşhed: el-Câmiatü'l-Razviyye li Ulûmi'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1425/2004.
- Ma'rifet, Muhammed Hâdi. *et-Temhîd fî 'ulûmi'l-Ḳur'ân*. 10 Cilt. Kum: Müessesetü't-Temhîd, 1428/2007.
- Öztürk, Musa. *Ehl-i Sünnet ve Şîa'nın Tefsir Tarihi (Zehebî ve Marife Örneği)*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Öztürk, Mustafa. "Modern Dönem Tefsir Tarihi Edebiyatına Dair Bir Zihniyet Analizi: Muhammed Hüseyin ez-Zehebî ve et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn Örneği". *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*. ed. Mustafa Karagöz. 247-274. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Râzî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ömer Fahreddîn. *Mefâtîhu'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1420/1999.
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir Celâleddîn. *ed-Dürri'l-menşûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1433/2011.
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir Celâleddîn. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Ḳur'ân*. 4 Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1394/1974.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân fi te'vili'l-Ḳur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Turgay, Nurettin. "Etbâu't-tâbiîn Döneminde Tefsir Çalışmaları / Tefsir İlminin Tedvini". *Diyanet İlmî Dergi* 49/4 (2013), 33-48.
- Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdillah. *Tefsîru't-Tüsterî*. thk. Muhammed Bâsil Uyûnü's-Sevd. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *el-İsrâ'iliyyât fi't-tefsîr ve'l-hadîs*. Mısır: Mektebetü'l-Vehbe, 1410/1990.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 3 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1433/2012.

Comparative Tafsīr History of Ahl al-Sunnah and Shī'a The Example of Muḥammad Ḥusain al-Dhahabī and Muḥammad Hādī Ma'rifet*

Extended Summary

Intense tafsīr activities have been carried out from past to present and thousands of books have been copyrighted for better understanding of al-Qur'ān al-Karīm. Works in the type of tafsīr history have been written in order to introduce how the science of tafsīr started, the phases it has gone through until today, the main topics of tafsīr science and the studies done in this field. We meet two important figures who have written works in the field of tafsīr history in the contemporary period: Muḥammad Ḥusain al-Dhahabī, who is a member of the Ahl al-Sunnah sect, and Muḥammad Hādī Ma'rifat, who is a member of the Shī'a sect. Al-Dhahabī wrote a work called *al-Tafsīr wa al-mufasssīrūn* in which he explained the history of tafsīr, tafsīrs and mufasssīrs. Ma'rifat, who examined this work of al-Dhahabī, concluded that he acted with sectarian bigotry and did not properly explain the Shī'a mufasssīrs and their tafsīr. As a result of this, Ma'rifat wrote a separate work called *al-Tafsīr wa al-mufasssīrūn fī ṣevbih al-kaṣīb*, which describes tafsīrs, mufasssīrs and the history of tafsīr in order to correct and complete al-Dhahabī's work.

In this study, it has been tried to reveal how different the opinions of two contemporary authors from different sects about the same subject/book/person they deal with in their books. The information and comments conveyed by the authors were examined and the data obtained were interpreted by us.

In their works called *al-Tafsīr wa al-mufasssīrūn*, the authors gave important information about the history of tafsīr, tafsīrs and mufasssīrs; however, they were sometimes under the influence of their sectarian orientation in the subjects they dealt with. For example, al-Dhahabī dealt with non-Ahl al-Sunnah commentators with a sectarian attitude from time to time, and gave extensive coverage to these commentators and their interpretations in his book. Ma'rifat, on the other hand, has evaluated the tafsīrs that he has studied and the mufasssīrs of these tafsīr in terms of the beliefs of Shī'a.

The authors have advocated different ideas from time to time due to their belonging to different sects. However, the information and interpretations they convey about tafsīr and mufasssīrs are mostly in agreement. In addition, they made mostly objective/compassionate evaluations about the history of tafsīr issues, tafsīrs and mufasssīrs.

Al-Dhahabī examined the tafsīrs of non-Ahl al-Sunnah mufasssīrs at length. For example, devoted forty-five pages to al-Zamaḥsharī's (d. 538/1144) tafsīr named *al-*

* This article is extracted from my master thesis entitled *Muhammad Husayn Dhahabi and Muhammed Hadi Marifat's Views of The Mufasssīrs and Tafsīr Books in Their Work Called "at-Tafsīr wal-Mufasssīrun"* (İzmir: Dokuz Eylül University, Institute of Social Sciences, Master Thesis, 2021).

Kashshāf 'an haqā'iq gawāmiḍ al-tanzīl wa-'uyūn al-aqāwīl fī wujūh al-ta'wīl. Due to the fact that he gave too much space to some tafsīr, he sometimes extended the word by going into unnecessary topics. This situation caused the volume of his book to increase and to deal with less tafsīrs and mufasssirs. Ma'rifat, on the other hand, kept his reviews of many tafsīr and mufasssirs he introduced very short. For example, he was content with giving only a few lines of information about the tafsīr of Zaidi scholar al-Sulāḥī's (d. 832/1429) named *aṣ-Ṣamarāt al-yāni'a wa al-aḥkām al-wādiḥa al-ḳāṭi'a*. In this way, he introduced more tafsīrs and mufasssirs; but he did not give enough information about many tafsīrs and mufasssirs he dealt with and he examined the subject he examined very superficially.

The classification system used by al-Dhahabī to introduce tafsirs has been criticized by many scholars on the grounds that it contains sectarian bigotry. In addition, he examined the tafsīrs and mufasssirs he dealt with under general headings in a style that can be called classical. Ma'rifat, on the other hand, used a richer classification system and examined tafsirs and mufasssirs under different/various titles. However, Ma'rifat has dealt with the interpretation of the Ahl al-bayt under a separate title, regardless of the period and content and this method is more sectarian than scientific. The fact that he gave too much space to the issues related to the Ahl al-bayt caused him to enter into unnecessary topics and increase the volume of his work.

Al-Dhahabī increased the usability of his work by using a lot of resources. On the other hand, as we have determined, Ma'rifat greatly benefited from al-Dhahabī, while conveying information and comments on some tafsir and mufasssirs, he quoted a lot from him and imitated him from time to time. The fact that Ma'rifat has benefited from al-Dhahabī is understandable considering the purpose of copyrighting his work, but his imitation of him from time to time poses a problem in terms of the originality of his work. However, Ma'rifat's book is an original work in that it conveys important information especially about Persian and Shiite tafsīr and contributes significantly to the understanding of Shī'a's conception of the history of tafsīr.

Although the authors covered most of the famous commentaries, they also skipped many of them. For example, both authors did not include Abū Maṣṣūr al-Māturīdī's (d. 333/944) tafsīr called *Ta'wīlāt al-Qur'ān* in their books. In addition, they almost never included the Ottoman period tafsir studies, and in the context of the modern period tafsir studies, they did not refer to the studies outside the geography of Egypt and Iran. In addition, the authors introduced only the tafsīrs written in Arabic and Persian.

As we have determined as a result of the examinations we have made, al-Dhahabī and Ma'rifat have jointly discussed fifty-three prominent names in the field of tafsīr and thirty-four tafsīr books in their books. However, unlike Ma'rifat, al-Dhahabī dealt with seventeen prominent names in the field of tafsīr and eleven tafsīr books; Ma'rifat, on the other hand, dealt with one hundred and twelve prominent names of

the field of tafsīr and fifty-two tafsīr books, unlike al-Dhahabī. Therefore, Maʿrifat is ahead in terms of the number of individuals and works they deal with. However, Maʿrifat has introduced many tafsīrs very briefly, which is an important shortcoming in terms of the usability of his work.

The works of the authors have the potential to be a source for many research and academic studies in the field of tafsīr history. The comparative analysis of these works allows to see how close and different the Ahl al-Sunnah and Shīʿa's conception of the history of tafsīr are.

Keywords: Tafsīr, History of Tafsīr, Ahl al-Sunnah, Shīʿa, al-Dhahabī, Maʿrifat.